

The relationship between religion and government in the Safavid era from the sacred perspective of Ardabili

Abstract

The connection between religion and government in the Safavid government (907-1135 AH), has caused the interaction of two religious and political institutions and how it is one of the important issues of research in the Safavid period. This interaction has a special feature in each period of the Safavid period due to political and social changes and the way kings function. One of the prominent Shiite jurists in the Safavid period is Ahmad Ibn Mohammad Ali (Mohaqqeq Ardabili) who was known as (Moqaddas Ardabili) among the masses and (Mohaqqeq and Mohaghegh Ardabili) among the jurists. One of the issues that was seriously discussed after the rise of the Safavids to power and was the subject of controversy among Shiite scholars was the issue of tribute. Therefore, the debate on whether such property was haram or halal was not important to them, but after the Safavids came to power, the situation changed and Shiite scholars were forced to reflect and express their views. It is probable that his method has the ability to establish a theory of what is today called the appointed province of the jurists. In his scientific, jurisprudential and religious works, the jurist is the deputy of the Imam of the Age (as). His jurisprudential method is a holistic view of the Shiite school, research along with following and lack of imitative influence and awareness of current issues of political insight.

Keywords; Shiite jurists, Muqaddas Ardabili, Safavid era, religion and government, Mujtahid government

ماهنامه علمی (مقاله علمی_ پژوهشی) جامعه‌شناسی سیاسی ایران،
سال پنجم، شماره ۵، دی ۱۴۰۱، صص ۶۴۷-۶۲۶
<https://dx.doi.org/10.30510/psi.2022.331479.3160>

رابطه ی دین و دولت در عصر صفویه از منظر مقدس اردبیلی

مهرداد جلیلی کیا^۱

عباس احمدوند^۲

رضا شعبانی صمغ آبادی^۳

غلامحسین زرگری نژاد^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۰۵

چکیده و مقدمه

پیوستگی دین و دولت در حکومت صفویه (۱۱۳۵-۹۰۷ ق.)، سبب شده است تعامل دو نهاد دینی و سیاسی و چگونگی آن از مسائل مهم پژوهش در دوره صفویه باشد. هر مقطع از دوره صفویه به دلیل تغییرات سیاسی و اجتماعی و چگونگی عملکرد شاهان، این تعامل از ویژگی خاصی برخوردار است. از جمله فقهای برجسته شیعه در دوره صفویه احمد بن محمدعلی (محقق اردبیلی) می باشد که در میان توده مردم به (مقدس اردبیلی) و در میان فقها به (محقق ومدقق اردبیلی) مشهور بوده است. یکی از مباحثی که در پی به قدرت رسیدن صفویان به طور جدی مطرح و محل بحث و مناظره علمای شیعه واقع شد، موضوع خراج بود. علمای شیعه جز در موارد استثنایی از اموال دیوانی و عطایای دولتی که بخش اعظم آن خراج بود، بهره ای نداشتند. از این رو مباحثه روی حرام یا حلال بودن این گونه اموال برایشان فاقد اهمیت لازم بود، اما پس از به قدرت رسیدن صفویه شرایط تغییر کرد و علمای شیعه ناچار به تامل و اظهار نظر شدند. در نظریه مقدس اردبیلی و در احکام فقهی اش می توان نشانه های مقدماتی نظریه یک دولت را احتمال داد که طریقه او قابلیت تاسیس یک نظریه را همان که امروز آن را ولایت انتصابی فقیهان می نامند را دارد. در آثار علمی و فقهی و مذهبی اش فقیه نایب امام زمان (عج) می باشد. روش فقهی ایشان جامع نگری به مکتب تشیع، تحقیق در کنار تتبع و عدم تاثیرپذیری مقلدانه و آگاهی از مسایل روز بینش سیاسی می باشد مقدس ادامه دهنده راه قطیفی می باشد و گرایش به انزوای از سیاست و روی آوردن به تقدس و معنویت مشهور می باشد.

کلیدواژه: فقهای شیعه، مقدس اردبیلی، عصر صفویه، دین و دولت، حکومت مجتهد

^۱ دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

^۲ دانشیار، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

^۳ استاد، گروه تاریخ، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

^۴ استاد، گروه تاریخ، دانشگاه تهران، تهران، ایران

در خصوص پژوهش حاضر افرادی کار کردند که در زیر به تعدادی از آنها اشاره می‌کنیم:

- کمال اکبری، در کتاب سیرتطور فقه سیاسی شیعه، جلد دوم، سال نشر ۱۳۸۷ در مورد مقدس اردبیلی بیان می‌دارد: احمدبن محمد معروف به «مقدس اردبیلی» و «محقق اردبیلی» در زمره فقهای بزرگ و نامدار شیعه به شمار می‌آید. این فقیه جلیل القدر قرن دهم هجری یکی از فقهای بزرگ و دقیق و از نوابع روزگار و دارای کرامات و مقامات شگفت‌انگیز بوده است که بتحقیق می‌توان گفت جهان این قبیل افراد را کمتر به خود دیده است. در کتابهای تراجم و شرح حال نگاری از او به عنوانهایی همچون: (عالم، فاضل، عابد، زاهد، محقق، متقی، مقدس، ثقه، جلیل القدر، بلندمرتبه، عظیم الشان، فقیه امامیه و افضل اهل زمان خود در تقوی و ورع و زهد) یاد شده است.
- محمود شفیعی، در مقاله اندیشه سیاسی محقق اردبیلی، مجله علوم سیاسی، دانشگاه امام باقر (ع)، شماره ۱۶، زمستان ۱۳۸۰ ص ۹۲ الی ۲۸۷ در مورد مقدس اردبیلی می‌نویسد: شیخ اجل، عالم ربانی، فقیه، محقق صمدانی، معروف به محقق اردبیلی است که در مراتب «علم» و «فضل» و «عبادت» و «زهد» و «کرامت» و «وثاقت» و «تقوا» و «ورع» و «جلالت» به درجه‌ای رسیده که توصیف نشود و در قدس و تقوا به مرتبه‌ای رسیده که به «مثل» زده شود و به راستی اشعه انوار جمال و پرتو حسن آن عالم مفضل چنان تجلی کرده که بر هیچ دیده پوشیده نیست. در ادامه کتاب به آرای خاص و انتقادآمیز محقق در رابطه با حکومت صفویان پرداخته است و در کل مقاله به همکاری و هدم همکاری علمای شیعه و بویژه مقدس اردبیلی با دولت صفویان بحث کرده است.
- رسول جعفریان، در کتاب دین و سیاست در دوره صفوی، قم، انتشارات انصاریان، چاپ اول، جلد چهارم، سال ۱۳۷۰ در مورد زندگانی مقدس اردبیلی بیان می‌دارد: دوران زندگانی مقدس اردبیلی مصادف با به حکومت رسیدن صفویه در ایران و فعالیت علمای شیعه برای هرچه بهتر معرفی کردن مکتب تشیع و حاکمیت آن در ایران بوده است. البته این حکومت صفویه بود که شدیداً برای رسمیت بخشیدن به قدرت خود به «علمای شیعه» نیاز داشت نه اینکه علما به دربار نیاز داشته باشند. بنابراین علمای شیعه به رغم میل باطنی خود به دربار رفتند تا مکتب تشیع گسترش پیدا کند و امروز ثمره آن تلاشها و از خودگذشتگی‌ها را به عیان می‌بینیم که همان پیروزی انقلاب اسلامی در ایران است. کرامات و مقامات شگفت‌انگیز فراوانی از «اردبیلی» نقل می‌کنند که همه آنها حاکی از «تقوا» و «خلوص» و «صفای نفس» و توکل واقعی به خدا و اعتقاد کامل به «توحید افعالی» است که او را بحق شایسته لقب «مقدس» ساخته است. البته لازم است این نکته را بگوییم که بعضی از این حکایات در شان این شخصیت عمیق و محقق و الامقام نیست و بیشتر به افسانه می‌ماند تا به حقیقت و این گونه داستانها که آمیخته با مبالغه و افسانه است، قطعاً برای «مقدس» فضیلت ساز نیست بلکه مقام علمی این فقیه جلیل القدر را تنزل داده و در مرتبه‌ای قرار می‌دهد که گویا ایشان هیچ اطلاعی از «فقه» و مسائل شرعی نداشته است.
- میرزا محمد تنکابنی، در کتاب قصص العلماء به کوشش محمدرضا حاج شریفی خوانساری، قم، موسسه فرهنگی انتشارات حضور، سال ۱۳۸۰ در خصوص جایگاه مقدس اردبیلی بیان می‌دارد: جایگاه علمی، اساتید، شاگردان مقدس اردبیلی:

مقدس اردبیلی علوم عقلی شامل: منطق، فلسفه و کلام را از جمال الدین محمود شیرازی که از مهم‌ترین شاگردان علامه ی دوانی (۸۳۰-۹۰۸ ق) بوده آموخته است.

- علی خالقی، در کتاب «اندیشه‌های سیاسی محقق اردبیلی»، ترجمه: فاطمه شوربا: پژوهشکده اندیشه سیاسی اسلام، قم، سال ۱۳۷۹، دفتر تبلیغات اسلامی، نظریه‌های سیاسی و اجتماعی مقدس اردبیلی را نقد و تفسیر می‌کند و در ادامه بیان می‌دارد که محقق اردبیلی از لحاظ نظری چگونه نظریه امامت اعتقاد داشته است و وظیفه فقهای جامع‌الشرایط را در امور شرعی چگونه

می دانسته است. کتاب مذکور نگاه مقدس را به مسایل سیاسی عصر خودش مورد بررسی قرار گرفته و انواع حکومت از نظر مقدس بررسی شده است.

- کتاب «مجموعه مقالات کنگره محقق اردبیلی» (بزرگداشت مقدس اردبیلی و سطح ملی)، ۱۳۷۵، قم و اردبیل - به کوشش کنگره مزبور چاپ شده است در مجموعه چند جلدی مجموعه مقالات و نوشته های ارزشمند پیرامون زندگینامه، اساتید، شاگردان و فضایل اخلاقی، تالیفات و آثار علمی محقق اردبیلی نگارش شده در بخشی نیز مربوط به روابط و مناسبات ایشان با سلاطین صفوی اختصاص داده شده است.
- علامه شهید مطهری در کتاب خدمات متقابل اسلام و ایران، بیان طبقات فلاسفه و حکمای ایرانی در طبقه ای که شامل شاگردان سید صدرالدین دشتکی و علامه دوانی می باشند، از جمال الدین محمود شیرازی نام می برد و درباره ی او می نویسد: کرسی تدریس علامه دوانی را بعد مرگش این مرد اشغال کرده است. از اطراف و اکناف به حوزه ی درسی اش می آمده اند و مقدس اردبیلی و... از شاگردان او بوده است. و مقدس اردبیلی در این درس ها هم ملا عبدالله شوشتری، مولانا عبدالله یزدی، خواجه افضل الدین ترکه، میرفخرالدین همای، شاه ابو محمد شیرازی، مولانا میرزا جان باغنوی و میرفتح شیرازی بوده است. در کتاب روضات الجنات، ص ۲۳

وی فقه را از یکی از شاگردان شهید ثانی فرا گرفت؛ و علوم معقول و منقول را از علما و فضالی نجف، کوفه و بصره آموخت. همچنین از اساتید و مشایخ او در علم الحدیث شخصی موسوم به سیدعلی صانع بوده که از بزرگترین شاگردان شهید ثانی می باشد.

شناخت نامه مقدس اردبیلی

مقدس اردبیلی {م ق د د س ا د} (اخ) احمدبن محمد (متوفی به سال ۹۹۳ ه.ق) معروف به مقدس یا مقدس اردبیلی و محقق اردبیلی. از علما و فقها و متکلمان بزرگ شیعه است. وی در اردبیل متولد شد و در نجف اقامت گزید و در همانجا درگذشت. او را تالیفات بسیاری است. وفات ملا احمد ابن محمد معروف به مقدس اردبیلی در نجف در روز جمعه ۲۱ صفر، سال ۹۹۳ ق و... وهم در این سال پر ملال، دو مجتهد نامدار از دنیای بی مدار به دارالقرار رحلت فرمودند: اول رضوان دستگاهی مولانا احمد اردبیلی، روز جمعه بیست و یکم صفر سنه مذکوره در نجف اشرف و در همان آستانه عرش منزلت مدفون گشت^۱. در اینکه آیا پدر مقدس اردبیلی از بیوت علمیه بوده و علما و اندیشمندانی از آن خاندان برخاسته اند یا نه چیزی در دست نیست و آنچه از قرائن پیداست، اینکه والد این فقیه از اخیار و صلحای آن سامان به شمار می رفته ولیکن از علما و فقها نبوده است و در تراجم که ذکری از پدر ایشان به میان آمده، هیچ تعبیر یالقبی که حاکی از مقام علمی او باشد ذکر نشده است. و اما در مورد مادر اردبیلی، حرزالدین^۲ از افاضل نجف نقل می کند او از مشایخ و اساتیدش که مادر مقدس اردبیلی علویه بوده و برادر این علویه از نواب نجف بوده است. موضوع همسر و فرزندان مرحوم اردبیلی نیز از مطالب مجمل و مبهم تاریخ حیات مقدس اردبیلی است.^۳

آن طوری که از شرح زندگی مقدس اردبیلی برمی آید او فرزندی به نام ابوالصلاح تقی الدین (محمد) داشته است. شیخ آقا بزرگ تهرانی در کتاب "طبقات اعلام الشیعه" از دایی مقدس اردبیلی نیز نام برده که ایشان رادر زمره بزرگان قرن ۱۰ ه.ق ذکر کرده و گفته است: "مولی الیاس دایی مقدس مولی احمد اردبیلی بوده، و مقدس در کتاب زبده البیان در بحث "قبله" ضمن ذکر عقیده او درباره ستاره جدی و قطب در توصیفش می گوید: «در این روزگار برای او نظیری در علم هیئت و ریاضیات نیست.»

جایگاه مذهبی و سیاسی شهر اردبیل در آستانه تولد و حیات محقق اردبیلی که موطن اصلی ایشان است:

^۱ . قاضی احمدبن شرف الدین الحسینی قمی، تصحیح اشراقی، احسان، ج ۲، دانشگاه تهران، ۱۳۸۳ ش، ص ۷۳۳

^۲ محمد حرزالدین نجفی (۱۳۶۵-۱۲۷۳ ق) فقیهی که از خاندان معروف حرزالدین از ریشه بنومسلم نجف اشرف بوده که در علوم عقلی و نقلی و علوم غریبه جامعیت داشته است. کتاب احکام الموتی و جامع الموتی و جامع الاصول و... از ایشان است.

^۳ . موسوی اردبیلی نجفی، سیدفخرالدین، تاریخ اردبیل و دانشمندان، ج ۱، چاپ اول، نجف اشرف، ۱۳۴۷، ص ۷۱

مردم اردبیل قبل از تشکیل سلسله صفویه اکثراً بر مذهب امام شافعی و مرید شیخ صفی الدین بوده اند البته شافعی بودن مریدان شیخ صفی در اردبیل نشانه آن نیست که در آن زمان شیخ صفی از تشیع برکنار بوده است. در ابتدای دوره صفویه علاوه بر جماعت صوفی حاضر در آذربایجان و اردبیل عده زیادی از سرزمین های تحت تصرف عثمانی وارد آذربایجان و اردبیل شدند. حتی خود شاه اسماعیل نیز افرادی برای جمع آوری آنان به متصرفات عثمانیان فرستاد. در اوایل کار شاه اسماعیل ترکان آناتولی بصورت گروهی جهت کمک به او وارد آذربایجان و شهر اردبیل شدند در این زمان و حتی مدت ها پیش از آن ترکان این منطقه بوسیله نمایندگانی که خلفا نامیده می شدند با خانقاه اردبیل در ارتباط بودند. در کتب تاریخی مربوط به دوره صفوی از اردبیل با عناوین بسیار وزین و با کلماتی با بار معنوی بالا عباراتی نظیر « دارالارشاد»، «خطه متبرکه»، «بلد طیبه»، «خطه خلد نشان اردبیل» و... یاد شده است و به وفور در منابع این دوره یافت می شود. عبدی بیگ شیرازی هم در مورد شهر اردبیل و بقعه شیخ صفی می نویسد: «در یوم الخمسین، غره جمادی الاول، این بنده از قزوین هجرت نموده صبح دوشنبه پنجم شهر مذکور به دارالارشاد اردبیل آمده و در خطیره مقدسه منوره معطره صفیه موسویه حسینیّه علویه حفت بالانوار الرحمانیه وخصت بالازهار الروحانیه معتکف گشت»^۳

در دوره اول صفوی شهر اردبیل در برخی از امور مذهبی در بین سایر شهرهای ایران شاخص بوده است. یکی از این موارد برگزاری نماز جمعه بوده است. اردبیل از نخستین شهرهایی بوده که نماز جمعه در آن برگزار می شده است. در دوران شاه طهماسب نماز جمعه در تبریز و اردبیل برگزار می شد.^۴

مورخانانی که به شرح حال این شخصیت بزرگ پرداخته اند، اکثراً بر عظمت مقام علمی ژرفای علمی او تاکید نموده اند، تا آنجا که عنوان محقق به صورت لقبی مشهور برای او درآمده است، در اینجا به صورت کوتاه و موجزی که برخی بزرگان و تاریخ نگاران از مقام علمی مقدس اردبیلی نموده اند، اشاره می شود:

- ۱) صاحب أمل الآمال : مقدس اردبیلی عالم وفاضلی مدقق (ژرف اندیش) است.
- ۲) صاحب ریاض العلماء میرزا عبدالله افندی (در گذشته ۱۱۲۰ ه.ق): اردبیلی متکلمی فقیه و عظیم الشان و جلیل القدر و رفیع المنزله می باشد.
- ۳) محمدباقر موسوی خوانساری می گوید: او مرتبه ای والا و رفیع در علم داشت.
- ۴) محمدعلی تبریزی مدرس می گوید: وی از مفاخر علمای امامیه در عهد صفویه، بسیار جلیل القدر و عظیم الشان، فقیه و متکلم محقق و مدقق می باشد.
- ۵) زرکلی (از علمای اهل سنت) می گوید: او از فقهای بزرگ امامیه می باشد.
- ۶) محدث قمی (صاحب مفاتیح الجنان، سفینه البحار و کتب رجالی متعدد) می گوید: وی عالم و فقیه محقق و متکلمی عظیم الشان است.
- ۷) صاحب معارف الرجال (محمد حرزالدین از علمای معاصر عراقی) می گوید: مقدس اردبیلی، محقق، فقیه، اصولی، برترین فقهای نجف در عصر خود، بلکه از علمای برتر شیعه در زمان خود می باشد.
- ۸) شیخ یوسف بحرانی او را نظیر علامه حلی دانسته و فرموده: کان مجتهداً صرفاً كالعلامه الحلی
- ۹) مجلسی می نویسد: در میان متقدمین و متاخرین علما شخصیت بزرگی چون او را سراغ ندارم. خداوند او را با ائمه طاهرین محشور گرداند. کتب او دارای بالاترین مراتب دقت نظر و تحقیق است.

۱. نزهة القلوب، مستوفی، حمدالله، ۱۳۶۲، تصحیح گای لسترنج، تهران، نشر دنیای کتاب، چاپ اول، ص ۸۱

۲. سومر، فاروق، ۱۳۷۱، نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی، ترجمه احسان اشراقی، محمدتقی امامی خویی، تهران، نشر گسترده، چاپ اول،

ص ۱۰۱

۳. عبدی بیگ شیرازی، زین العابدین علی، ۱۳۶۹، تکلمه الاخبار، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران، نشرنی، چاپ اول، ص ۱۲۸

۴. جعفریان، رسول، ۱۳۷۰، دین و سیاست در دوره صفوی، قم، انتشارات انصاریان، چاپ اول، جلد چهارم، ص ۱۰۰

۱۰) شیخ حر عاملی صاحب وسائل الشیعه می نویسد: المولی الاجل الاکمل احمد بن محمد اردبیلی عالمی فاضل ، محقق عابد، مورد اطمینان و پارسا عظیم الشان و جلیل القدر و معاصر شیخ بهائی بود.

بر اساس نوشته ارباب رجال و تراجم ، مقدس اردبیلی تالیفات زیادی داشته که متاسفانه برخی از آنها به مرور ایام و در حوادث دوران از بین رفته و فقط حدود چهارده الی هفده کتاب از ایشان در دسترس قرار دارد. ماده اصلی کتاب های مقدس اردبیلی حدیث، و موضوع آن ها کلام ، فقه ، اخلاق و تاریخ است. او با تمام همت به احیای آثار از یاد رفته ی حدیثی پرداخت و شرح ، معرفی و گسترش معارف اهل بیت (ع) را وجهه ی همت خویش ساخته است و در اخذ معارف فقط به منابع حدیثی اتکاء کرده است البته در میان اثرهای آن محقق معروفترین آثار علمی قلمی ایشان ، سه اثر بزرگ است ، که هر کدام در علم و در رشته مخصوصی به رشته تحریر درآمده است و به شرح کوتاهی درباره هر یک از آن سه اشاره می شود:

۱- **کتاب مجمع الفائده والبرهان فی شرح ارشاد الاذهان الی احکام الایمان؛** این کتاب شرح ارشاد علامه حلی و مبسوط ترین کتاب مقدس می باشد و موضوعش بر مدار فقه استدلالی است. این کتاب حواشی و شروح متعددی دارد از جمله : تهرانی می نویسد: آن ، شرحی بسیار خوب و بزرگ است که اردبیلی در کربلا در ماه رمضان سنه ۹۷۷ ق شروع در آن کرد و در سال ۹۸۵ ق از آن فراغت یافته است . رجالی بزرگ ، محمد بن علی اردبیلی حائری به طور مختصر می گوید : کتاب شرح ارشاد بسیار نیکو و زیبا است.^۱

۲- کتاب زبده البیان؛

کتاب زبده البیان که در بعضی از کتب پسوند آن چنین است: (فی براهین احکام القرآن)، و (تفسیر آیات احکام القرآن) این کتاب شرح و تفسیر آن قسمت از آیات کریمه قرآنی است که درباره احکام نازل شده ذیل مانند: آیات مربوط به طهارت ، وضو ، غسل ، نماز ، روزه ، حج ، خمس ، زکات ، حدود ، دیات ، قضا ، شهادت و سایر احکام می باشد. چنانکه علیاری راجع به این کتاب می نویسد: کتابی است که تحقیق و فوائد آن بسیار می باشد. بعضی از علما حاشیه ای بر این کتاب نوشته اند، که از جمله آنان محدث و مفسر بزرگ فیض کاشانی متوفی ۱۰۹۱ ق است و دیگری سید نعمت الله جزائری متوفای ۱۱۱۲ ق می باشد. چنانچه بعضی از علما اصحاب نیز آن را به فارسی ترجمه کرده اند. و نیز شرحی بر این کتاب نوشته شده به قلم سید سعید بن سراج الدین قاسم بن الامیر محمد الطباطبائی القهبایی متولد سنه ۱۰۱۲ ق و متوفای سال ۱۰۹۲ ق، و اسم این کتاب (مفاتیح الاحکام فی شرح آیات الاحکام است). مقدس اردبیلی در این کتاب شریف تفسیری از کلمات و مطالب تفسیر معروف شیعی ، مجمع البیان طبرسی و دو تفسیر اهل سنت : کشف زمخشری و انوار التنزیل قاضی بیضاوی نقل کرده و انتقاد می کند و در هرفصلی خود نیز نکات مختلف دارد. امتیاز این کتاب بر سایر کتبی که در آیات الاحکام نوشته شده این است که در آغاز و حتی قبل از شروع به آیات طهارت ، سوره حمد را از اول تا به آخر ، یک جا تفسیر کرده و خود می گوید : از باب تیمم و تبرک ابتدا به فاتحه می کنم.

۳- کتاب حدیقه الشیعه؛

کتاب حدیقه از جمله آثار کلامی مقدس اردبیلی است و از مقدمه اش پیداست که در دو جلد بوده است. ولی جلد اول تا حالا پیدا نشده است . مزایای مهم این کتاب عبارت است از جمله اینکه ؛ با احاطه کامل به جوامع روایی ، تاریخی و تفسیری عامه در صدد اثبات امامت امام علی (ع) برآمده است. از مزایای دیگرش اینکه ؛ مولف با احساس خطر تصوف در عصر خودش در بحث احوال امام جعفر صادق (ع) بنا به مناسبتی بطور مبسوط وارد بیان فرق صوفیه وورد آن شده و در این مورد استیفای ادله و برهان نموده است. از این رو انتساب این کتاب به محقق اردبیلی که در حد وسیع و مرتبه ای بالا مقبول عامه مردم است ولی از طرف صوفیان شدیداً مورد انکار قرار گرفته است . معصوم علی شاه نعمت الهی در طرائق الحقائق آبارد انتساب کتاب به مقدس اردبیلی قسمتی از جلد اول کتاب خود را به جواب مطالب حدیقه الشیعه اختصاص داده است. علما و دانشمندی که نزدیک به عصر مقدس اردبیلی بوده اند، همچون شیخ حر عاملی ، شیخ عبدالله بن صالح ، شیخ سلیمان بن عبدالله بحرانی ، مجلسی ، شیخ یوسف بحرانی ، محدث و رجالی ثقه الاسلام نوری ، و شیخ آغا بزرگ تهرانی صاحب

^۱ . جامع الرواه ، محمد بن علی اردبیلی غروی حائری ، قم ، ۱۹۸۲ م ، ج ۱ ، ص ۶۱

^۲ . علی بن عبدالله علیاری تبریزی، بهجه الامال، جلد ۳، ۱۳۷۱ ش، تهران، نوبت چاپ دوم، ص ۱۱۲

^۳ . طرائق الحقایق ، محمد، معصوم علی شاه ، جلد یک، ۱۳۳۹ ش ، ص ۹۹، تصحیح : محمد جعفر محبوب تهرانی ، بنیاد فرهنگ اسلامی

الذریعه ، همه تصریح کرده اند که حدیقه از محقق اردبیلی است. محمدین غیاث مشهور (به جلال الدین امیر سید) کتابی را در تلخیص حدیقه الشیعه مقدس یا احمد اردبیلی نگاشته است .

سروده و اشعار منسوب به مقدس اردبیلی :

مقدس اردبیلی طبع شعر نیز داشته و گاهی اشعاری می سروده است این ابیات به ایشان منسوب است:

ز تنم نمانده مویی که صد شرر ندارد	خبری زسوز حالم دل بیخبر ندارد
شرر است با نخلی که دمد زنخل ایمن	شجر نیاز عاشق بجز این ثمر ندارد
نفسی ز نفس بگسل نفسی برآرار از دل	همه گردعا شود لب بخدا اثر ندارد

در نظر او ، شاعرانی مورد نکوهش هستند که باطل را رواج می دهند ، آبروی مردم را به بازی می گیرند و برای رسیدن به دنیا به مدح بی جا می پردازند ولی شاعرانی را که راه حق پویند و در حکمت و موعظت سخن برانند و در مناقب و مصایب اهل بیت زبان گشایند ، نه تنها نکوهش نمی شوند که سزاوار ستایش هستند و سیرت ائمه و علماء را بر آن شاهد می آورد . اشعاری به ترکی درباره منطق و کلام ، به او نسبت داده اند . مقدس اردبیلی آنان را که مایه ای از شعر و ادب داشتند ، تشویق می کرد که شعر بسرایند و از این سلاح برنده در راه پیش برد مکتب اهل بیت بهره برند. میر ظهیرالدین ابراهیم از بزرگان قزوین بود و برای کسب دانش راه عتبات پیش گرفت و در آن جادر خدمت مولانا اردبیلی به کسب علم پرداخت . چون در علوم دینی به سرحد کمال رسید و در نظم نیز دستی توانا داشت ، مولانا تخلص او را علمی معین فرمود . وی سپس برای انجام تکلیف به ایران بازگشت.

رابطه دین و دولت در عصر صفویه

قاضی نورالله شوشتری می گوید: بعد از ظهور شاه اسماعیل بیشتر علمای سنی جلای وطن کردند! کمبود عالمان و فقیهان شیعی در اوایل حکومت صفوی کاملاً مشهود بود ، کتب دینی و فقهی لازم هم برای آموزش مذهب تشیع در ایران به حد نیاز نبود ، به گفته حسن روملو « از کتب فقه امامیه چیزی در میان نبود» تنها قاضی نصرالله زیتونی « جلد اول از کتاب ثواعت اسلام... شیخ جمال الدین مطهر حلی ... را داشت که از روی آن تعلیم و تعلم مسایل دین می نمودند. در زمان شاه طهماسب اول اقدامات گسترده ای در زمینه گسترش و تثبیت تشیع در اکثر مناطق ایران صورت گرفته شد و برای گسترش تشیع و خصوصاً رونق فقه تلاش بسزایی شد. تشکیلات دینی و مذهبی حکومت با بکارگیری علماء و فقههای تشیع گسترش داده شود از علما در سمت هایی مانند شیخ الاسلام ، امامت جمعه و پیش نماز و... بهره برده شد . او بر قدرت فقهاء افزود تا بتواند جامعه شیعی را استوار سازد. از طرفی حوزه علمیه کاشان توسعه و گسترش پیدا کرد و اندک زمانی بعد از آن ، حوزه علمیه اصفهان تاسیس شد و روز بر فعالیت خود افزود ، تا آنجا که مراکز و حوزه های علمیه شیعه در خارج از ایران را تحت الشعاع خود قرار داد و نیز بر روند فعالیت مدارس و مراکز علمی داخل ایران تاثیر نهاد. هر چند حلقه های تدریس حکمت و منطق را در این دوره حکمایی چون جمال الدین محمود شیرازی (استاد مقدس اردبیلی) ، ملا میرزا جان باغنوی ، میر غیاث الدین منصور شیرازی و دیگران همچنان زنده و پابرجا نگه داشتند ، اما گرایش و رویکرد طلاب و متعلمان به فقه و سایر رشته های مرتبط با آن ، چون اصول و حدیث و رجال و تفسیر و تلمذ نزد فقهها ، بر حکمت جویی فزونی گرفت . مساله مهم و درعین حال پیچیده این است که دقیقاً روشن نیست که فقیهان و پادشاهان چه نوع رابطه ای باهم داشتند ، آیا پادشاهان مشروعیت خود را از فقیهان می گرفتند یا برعکس ، از یکسو می بینیم شاهان ، فقیهان را جانشین امام (ع) می دانستند و مشروعیت و قدرت سیاسی شان را منوط به تایید آنان می دیدند و از سوی دیگر همان فقیهان مقام و موقعیت سیاسی و اجتماعی خود را از ناحیه شاهان کسب می کردند . در طول حکومت صفویه جز در موارد نادری (مثل شیخ احمد اردبیلی (مقدس اردبیلی) که روش شاهان صفوی را در اداره حکومت نمی پسندید آن را حکومت بر ملک عاریه می دانست (عدم تفاهم

۱ . قاضی نورالله شوشتری، مجالسالمومنین، تهران ، انتشارات اسلامی، ۱۳۷۷ ش، جلد ۲، ص ۲۳۴
 ۲ . حسن روملو، احسن التواریخ، تصحیح چارلسن نارمن سیدن، کتابخانه شمس، تهران ، ۱۳۴۷ ش، ص ۶۱- ۵

چندانی بین دو قدرت حاکم، قدرت مذهبی و قدرت دنیوی پیش نیامد و اتحاد دولت و علما بصورت پدیدار شدن مشاغل و مناصبی تجلی پیدا کرد.

قدرت و مشروعیت علما و مجتهدان در جامعه و حکومت عصر صفوی

علما و مجتهدان در جامعه و حکومت شیعی جایگاه برجسته ای داشتند. سخن ژرژ تکتاندرفن دریابل درباره روحانیان کمابیش درست است که آنان « در نظر مردم عادی مانند خدایان عزیز و محترم » بودند.^۱ از دوره اسماعیل اول برخی از شاهان صفوی به ویژه شاه طهماسب اول خود را نایب مجتهد زمان و از طریق اینان به طور نامستقیم نایب امام غایب می دانستند. نمی توان ادعا کرد قدرت روحانیان و مجتهدان در روزگار حکومت صفوی حتی در جایگاه نایب امام نیز بیش از قدرت شاه بوده است؛ زیرا همان شاه طهماسب اول هم « خود را از نور خدا می دانسته که تعبیر دیگری است از فرایندی » لذا شاردن به درستی بدین نکته پی برده بود که دربار نمی خواست قدرت های مستقل از وی وجود داشته باشند. از همین رو پادشاهان علما را مهار می کردند.^۲ هم چنین کمپفر درباره حرمت نهادن شاه صفوی به مجتهدان می گوید:

قسمت زیادی از آن متصنع است و در این کار هم شاه پروای مردم را می کند؛ زیرا پیروی مردم از مجتهد تا بدان پایه است که شاه صلاح خود نمی داند به یکی از اصول غیر قابل تخطی دین تجاوز کند و یا در کار مملکت داری به کاری دست بزند که مجتهد ناگزیر باشد آن را خلاف دیانت اعلام کند. اما سوی دوم و مهم تری که کمتر به شکل روشمند و تاریخی مورد توجه قرار گرفته است، کشمکش پنهان و گاه آشکاری است که بین مذهب و سیاست در این دوران جریان داشت. نهاد قدرت و در راس آن شاه تمایل به حفظ استقلال و اعمال قدرت داشت و از سوی دیگر با واقعیتی به نام مذهب و روحانیت روبه رو بود. در مجموع می توان گفت چالش گاه آشکار و گاه پنهان بین ساختار مذهبی و سیاسی در این دوران به خوبی قابل شناسایی است و به رغم تلاش برای انعکاس یک صدا و القاء نوعی وحدت تمام عیار و همسان سازی بین این دو ساخت تلاش های هردو سو در برابر یکدیگر دیده می شود؛ تلاش هایی که در حوزه ها و ابعاد گوناگون و متنوعی نمایان گشته است.^۳ به هر روی تاسیس دولت و جامعه شیعی به همراه خود ساختار و نهاد دینی خاص خودش را بوجود آورد. نهادی که در حد فاصل میان دولت شیعی و جامعه شیعی قرار داشت و کنشی دو سویه در پیوند با دولت و جامعه پیدا کرد و مهمترین کنش آن با ساختار سیاسی تبیین مفاهیم کاربردی در ساخت قدرت بود. این کنش بر پایه واقع بینی سیاسی قرار داشت و تا اندازه قابل توجهی به مشروعیت سازی آن ساختار کمک شایانی نمود و این کنش در دوره نخست حکومت صفوی با تعامل در سطح محدودی روی داد چنانکه در آثار فکری و مذهبی فقهای شیعه چون کرکی، قطیفی، ماجد شیبانی، مقدس اردبیلی و دیگران که در دوره نخست حکومت صفوی زیست می کردند مفاهیم قدرت و سلطنت با رویکرد آشکار به دولت صفوی عینیت نیافت. اما راه را برای گسترش کنش و تعامل آن نهاد با ساختار قدرت دو دوره دوم برگشود. آنچه که در بحث رابطه علما با پادشاهان صفویه مطرح است و تحلیل های تاریخی نشان می دهد که هر دو طیف رابطه ای دوسویه دارند و هر یک به دنبال اهداف خویش بوده و از این رابطه بهره می برده اند و مهمترین نتیجه نزدیکی علمای شیعی عهد صفوی با پادشاهان این سلسله پیوند دین و سیاست باهم بوده است و رابطه روحانیت با دربار مبتنی بر توازن و تعادل بود و هر دو نهاد همسنگ یکدیگر بشمار می آمدند. فقط گروه معدود از علمای ایرانی که در آغاز قرن دهم هجری به علوم شرعی مثل حدیث، فقه و تفسیر روی آوردند و بعضا ادعای فقاقت هم می کردند. این عده به صورت منفرد و پراکنده و بدون آنکه فعالیت آنان شکل منسجم و منظمی داشته باشد، بنا به ذوق و علاقه خود کوشیدند تا در مجموعه معارف شیعی غور نمایند و یافته های خود را در قالب تالیف و ترجمه و شرح، تحشیه و تفسیر ارائه دهند.

گروه های مختلف علما

بنابراین به لحاظ فکری و علمی علمای ایرانی در دوران سلطنت شاه طهماسب صفوی را که تقریبا مقارن با زمان حیات مقدس اردبیلی است را می توان به سه گروه تقسیم کرد: دسته اول: فقها و طلاب علوم شرعی بودند و دسته دوم: حکما و متعلمان علوم عقلی دسته سوم عده ای از علما بودند که طریق میانه را برگزیدند و در این اثنا به یکسان از خرمن حکمت و فقاقت توشه برچیدند. محصول علمی و فکری هر یک

^۱ . دریابل، ژرژ تکتاندرفن، ایترپرسیکوم، ترجمه: محمود تفضلی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۵ ش، ص ۵۹

^۲ . شاردن، ژان، سفرنامه شاردن، ترجمه: اقبال یغمایی، ۱۳۷۲، تهران، توس، جلد چهارم، ص ۱۳۳۸ ش

^۳ . Halm, Heinz, The Shiites: a short history, Princeton, markus wiener publishers, edition two, 2007, p112

^۴ . بازشناسی تعامل روحانیت و صفویان، حاجی بابایی، مجید واصلانی، ابراهیم، تاریخ ایران، شماره ۶۲/۵، پاییز ۱۳۸۸ ش، ص ۳۳

از گروه های مذکور و تاثیر آنان بر حیات فرهنگی اجتماعی و سیاسی ایران متفاوت و ناهمگون است. اما دسته دوم که همان حکمای فقیه و متکلم بودند، آنهایی بودند که هم به طلب حکمت رفتند و هم باب فقاقت را کوبیدند، و اغلب به صورت پراکنده و منفرد ابتدا حکمت آموخته و بعد به نقلیات پرداختند، مقدس اردبیلی در صدر این گروه از دانشوران قرار دارد. از طرفی مدرسی طباطبائی فقه دوره صفوی را از نظر گرایش های حاکم بر آن و مکتبهایی که در این مدت بر محیط علمی شیعی حاکم بوده اند به سه بخش جدا تقسیم می کند که عبارتند از: الف) مکتب محقق کرکی ب) اخباریان ج) مکتب مقدس اردبیلی: « که مشخصه مکتب مقدس اتکاء به فکر و اجتهاد تحلیلی و تدقیقی بدون توجه به آراء و انظار پیشینیان بود، و او اگرچه در اساس فقه تغییر و تحولی به وجود نیاورد، لکن دقتهای خاص و موشکافی ها و روش آزاد و شجاعت حقوقی او مکتب وی را کاملاً ممتاز ساخت.»^۱

گرایش ضد صوفی گری در عصر مقدس اردبیلی:

یکی از اختلافات فکری دامنه دار دوره صفویه در میان عالمان دین اختلاف آنان در پذیرش یا رد طریقت صوفیانه بود. این اختلاف سبب پدید آمدن ادبیات خاصی شد که در یک سمت آن صوفیان و موافقان این طریقه و در سمت دیگر عالمان ضد صوفی بودند و هر دو گروه آثار بی شماری در رد بر یکدیگر تالیف کردند. برای شناخت ریشه های این اختلاف می بایست پیشینه آن را تا قبل از دوره صفوی مرور کرد؛ چیزی که در این مختصر نمی توان به آن پرداخت. دولت صفوی، برای مدتی سیاست تلفیق تصوف و تشیع را دنبال کرد؛ اما در ادامه ی این حرکت با برخورد مخالفان تصوف مواجه شد. از قرن ۱۰ ه.ق موضع رسمی ضد صوفی که به صورت یک کتاب یا بخش مهمی از یک کتاب برجای مانده باشد، تاکنون معرفی نشده است. اما موضع علمای شیعه در قرن ۱۰ ه.ق نسبت به مساله (رد تصوف و جنبش ضد صوفی گری) بویژه در دوره شاه طهماسب اول (۹۳۰-۹۸۴ ه.ق) آغاز شده بود و در این بحث مقدس اردبیلی به جز کتاب حدیقه الشیعه که منسوب به ایشان است، و در باره نسبت آن به وی یا دست کم بخش رد تصوف آن از قرن یازدهم تاکنون فراوان بوده است می بینیم در آثار فقیه این عصر یعنی مقدس اردبیلی نیز رای مشابه رای محقق کرکی در بحث تصوف مشاهده می شود. در بحث فرقه گرای مقدس اردبیلی در همه کتابهای اعتقادی و کلامی خود بیش از هر چیز به موضوع امامت تاکید می کنند. مقدس اردبیلی در حدیقه الشیعه می نویسد: « پس از رحلت پیامبر خدا رای مردم مختلف شد چنانچه هوای ایشان مختلف شد و پس از آن به این سبب مذاهب مختلف و عقاید متنوعه پدید آمد ایشان با استناد به اقوال علمای سنی و شیعه نخستین تشتت آرا و اولین فرقه گرائی در اسلام را از خلیفه دوم و زمان وی می داند و ظهور کلیه عقاید و فرقه گوناگون اعصار بعدی را از آن تفرقه و اختلاف می داند.»^۲

شهر نجف

شهر مقدس نجف اشرف قبل از ورود شیخ طوسی (۳۸۵-۴۶۰ ق) آبادی بسیار کوچکی بود. اما حوزه نجف پیدایش دولت صفوی در ایران در فاصله سالهای (۹۴۱-۹۱۳ ه.ق) بار دیگر در تمام ابعاد به شکوه و عظمت رسید؛ زیرا با تشویق پادشاهان صفوی افزون بر مردم عادی زائران طالبان علم و گروه فراوانی از تجار وارد این شهر شدند و به ایجاد مراکز مهم اقتصادی، عمرانی و اجتماعی پرداختند و شهر نجف روبه آبادی و گسترش بیشتر نهاد. در آغاز سده ۱۰ ه.ق، شاه اسماعیل صفوی بر بغداد مستولی شد و عراق را از زیر نفوذ دولت عثمانی خارج ساخت و به این ترتیب از سال ۹۱۳ ه.ق سرزمین عراق زیر نفوذ مستقیم ایران در آمد و تا پایان سال سلطنت شاه اسماعیل و تا سال (۹۴۱ ه.ق) وی به اصلاحات اساسی در نجف پرداخت و در عمرانی و آبادی این شهر کوشید.^۳

در « تکمله امل الامل » آمده است؛ « در زمان مقدس اردبیلی دوباره کوچ علمی به نجف آغاز شد، حوزه تقویت یافت و مردم از اطراف دیگر شهرها و بلاد به آنجا روی آوردند و آن شهر به صورت بزرگترین مرکز علمی درآمد» حضور مقدس اردبیلی در حوزه نجف و مقبول

۱. دوره های تاریخی تدوین و تحول فقه شیعه، سید احمد کاظمی موسوی، تحقیقات اسلامی، سال پنجم، بهار و تابستان ۱۳۶۹، شماره (۱ و ۲)، ص ۱۳

۲. حدیقه الشیعه، ملا احمد بن محمد نجفی اردبیلی، ص ۵۵۷، جلد دوم، انتشارات انصاریان، قم، تصحیح صادق حسن زاده، علی اکبر زمانی نژاد، ۱۳۴۲ ش، ص ۴۵

۳. ماهر سعادت، مشهر الامام علی (ع)، فی النجف، ص ۱۱۱، محسن عبدالصاحب مظفر، مدینه النجف الکبری

افتادن مکتب فقهی وحدیثی او یعنی تتبع همه جانبه در احادیث و توجه به احادیث صحیح السند که چه بسا مورد بی اعتنایی یا اعراض فقهای سلف قرار گرفته بود، در برابر قول به پذیرش فتوای مشهور پژوهش گران و طلاب بسیاری را در حلقات درس او حاضر ساخت. و بطوریکه مقدس بیشتر آثار علمی و نوشتاری خود را در نجف تدوین کرده است.^۱

نسلی از عالمان ایرانی نیز که برای تحصیل عازم نجف شده بودند به سرعت رشد کردند و به تدریج ادامه دهنده ی حرکت علمی شیعه در ایران شدند. و نمونه برجسته روزگار طهماسب اول، مقدس اردبیلی (۹۹۳ق) است که در نجف به تحصیل پرداخت و شاگردان وی بعدها در همان شهر و نیز ایران مکتب فقهی او را استمرار دادند. مقدس هیچ گاه، هیچ گونه مشارکتی در دولت صفوی نداشت. مقدس در برابر سلطنت صفویان برخلاف فقیهان شیعی دیگر در جبل عام موضعی دوری گزین اتخاذ کرد و با وجود دعوت پادشاهان صفوی از او برای آمدن به ایران در نجف ماند و به آنان دعوت پاسخ نداد در کتاب امین الدین رازی از مقدس اردبیلی آمده که ایشان «بعد از کسب فضل و کمال در عتبات توقف نموده همواره عرضه احوال خود را از خار و خاشاک مزخرفات دنیوی بجا روب مشنویات اخروی پاکیزه مداشته و قدم از جاده حکم ایزدی و پیروی دین محمدی به هیچ وجه بیرون نمی گذاشته.»^۲ اگرچه حکومت شاهان صفوی بطور کامل مورد تایید مقدس اردبیلی نبود ولی بر اساس مصالح بزرگتر مثل ایجاد امنیت برای مردم، حفظ ثغور و مرزهای کشور و از جهت ابقای مذهب شیعه که آنها مروج آن بودند و به آن تظاهر می کردند حکومت آنان را بطور کلی رد نمی کرد لکن از آمدن به ایران هم خودداری می کرد تا مبتلا به بعضی از خلافکارهای آنها و احیاناً ظلم های آنها نشود و لذا اقامت در نجف اشرف را ترجیح داده و گفته به رضای خدا راضی هستم که در جوار قبر مطهر امیرالمومنین (ع) و سایر ائمه (ع) بمانم و از دور ناظر اوضاع کشور باشم. علت دیگر اقامت آن مرحوم در عتبات عالیات و نیامدن به کشور ایران احساس وظیفه ای است که نسبت به حفظ حوزه علمیه نجف اشرف داشته است. و لذا احیاء گر و مجدد آن را باید مقدس اردبیلی دانست. امتناع مقدس اردبیلی از آمدن به ایران سبب شد که حوزه نجف به عنوان مرکزی دیگر در مقابل حوزه اصفهان احیاء شود همچنانکه امتناع شهید ثانی و پسرش شیخ حسن صاحب معالم و دخترزاده اش سید محمد صاحب مدارک از مهاجرت از جبل عامل به ایران سبب شد که حوزه شامات و جبل عامل همچنان ادامه یابد و منقرض نشود. صاحب معالم و صاحب مدارک برای اینکه دچار محظور ورود بایستی برای توقف در ایران نشوند از زیارت حضرت امام رضا (ع) که سخت به آن مشتاق بودند صرف نظر کردند.

روحانیون مخالف حکومت صفوی در نجف

روحانیانی که بر اساس فقه شیعی هر حکومتی را در عصر غیبت همچون «حکومت جور» می دانستند، در دوره صفوی بیش تر در حوزه نجف و بحرین ساکن بودند، اما بعدها برخی از علمای حوزه بحرین نیز به دربار و مناصب صفوی نزدیک شدند. حوزه های بحرین و نجف در قیاس با حوزه جبل عامل در توجه به سلطنت صفوی میانه ای نداشتند و آن را مشروع نمی دانستند. رفتار این روحانیان در برابر نظام سیاسی دوره صفوی در چارچوب تقیه و کناره گیری از دستگاه سلطنت و مخالفت با اندیشه علمای حامی سلطنت دور می زد. فقهایی همچون مقدس اردبیلی، شیخ ابراهیم قطیفی بحرینی، عبدالحی رضوی و شیخ یوسف بحرانی، آشکارا پیرو این اندیشه (نامشروع بودن سلطنت صفوی) و کسانی مانند حسن بن زید معروف به صاحب معالم و محمد بن علی معروف به صاحب مدارک از علمای جبل عامل با آنان هم سو بودند؛ چنان که سید نعمت الله جزایری در انوار نعمانیه نقل می کند: حسن بن زید و محمد بن علی می خواستند به خراسان و زیارت بارگاه امام رضا (ع) بروند، اما از ترس اینکه مبادا شاه عباس آنان را نزد خود بخواند و «برای اینکه با سلطان معاشرت نکنند»، در نجف ماندگار شدند و به خراسان نرفتند. اختلاف فکری و فقهی علمای شیعه با یکدیگر به بهترین شکل در گزارش های شاردن آمده است. شاردن می نویسد ایرانیان سلطنت را حق پیامبر و از آن طریق حق امامان می دانستند؛ اما در کل باید بگویم در میراثی که از تاریخ این دوره باقی مانده جریان انتقادی مهمی نمی شناسیم. انتقادات معمولاً ساده و با حفظ حرمت اساس دولت صفوی است. در واقع یا جرات نمی کنند یا باور دارند که شاه حریم خاصی دارد و نباید به او چیزی گفته شود که باید تعریف هم باشد. اما درباره این موضوع که اگر پیامبر یا جانشین او درگذشت و جانشینی معین نکرد و آنکه بر ملتی مسلمان حکومت می کند باید چه اوصاف و فضایلی داشته باشد در این مورد میان

۱. اندیشه سیاسی محقق اردبیلی، محمود شفیعی، مجله علوم سیاسی، دانشگاه امام باقر (ع)، زمستان ۱۳۸۰، شماره ۱۶، ص ۲۹۰.

۲. احمد رازی، امین الدین، اقلیم چهارم، ۱۰۱۰ ق، تصحیح و تعلیق جواد فضل، جلد ۳، کتابفروشی علی اکبر علمی، ص ۲۵۶.

۳. colet Juan Ricarro, sacred spase And Holy war : The politics, cuture and history of shiits islam, london .I.B TARIS 8- coltd, 2002.pp, 43,46

بزرگان دین اتفاق نظر نیست و این تضاد عقیده غالباً چنان قوت می‌گیرد که به مجادله می‌انجامد و بنا به گفته خودشان وضع چنان آشفته و نابسامان می‌گردد که اصلاح آن دشوار بلکه محال می‌نماید؛ و مقدس اردبیلی از این فرصت بهره برده و بدون ورود به دستگاه سیاسی صفویه در نجف به لحاظ فرهنگی و سیاسی از عقاید شیعه دفاع می‌کند و در این راستا در لایه لای نوشته‌های فقهی، تفسیری، اصولی و کلامی، برای اولین بار نظریه ولایت فقیه در دوره ی غیبت ترسیم می‌کند.^۱

دلایل عدم همکاری مقدس اردبیلی

مطابق دیدگاه تیلی و با بررسی رابطه روحانیان عصر صفوی با حاکمیت صفوی به طور کلی می‌توان آن‌ها را در سه دسته قرارداد:

۱- روحانیانی که به قدرت سیاسی دست یافتند و وارد دستگاه سیاسی حاکم شدند^۲- روحانیانی که اگر چه عضو مستقیم دستگاه سیاسی نبودند اما تصمیم‌هایشان در دستگاه سیاسی موثر بود و از سوی حکومت تکریم می‌شدند. ۳- روحانیانی که وارد دستگاه سیاسی نشدند و موضع خود را بصورت کناره‌گیری از حکومت نشان دادند. مثل: مقدس اردبیلی و شیخ ابراهیم قطیفی^۲ امامقلی مقدس اردبیلی، ضمن اختلاف دیدگاه فقهی با برخی دیگر از علمای موافق با ساختار قدرت دانشی در حوزه فقه باز تولید کردند که کاملاً با اهداف ساختار قدرت مغایر بود. به هر حال مباحث فقهی توسط علمای مخالف ضمن ایجاد تنوع در دانش فقه در مشروعیت زایی و مشروعیت زدایی از ساختار قدرت نیز موثر بود.^۳

علت تفاوت موضع‌گیری عالمان در قبال حکومت چه بوده است؟

عوامل زیادی در تفاوت‌گزینش راهکارهای علمی عالمان در قبال سلطنت در عصر صفویه موثر بود که مهمترین آنها ذکر می‌شود.

۱- اختلاف در بینش سیاسی - اجتماعی (اختلاف در تشخیص مصداق):

عده‌ای از علما به این دلیل که شاهان و حاکمان را قابل اصلاح نمی‌دانستند، به این دلیل شیوه مخالفت در پیش گرفتند و حتی از دیدار با حاکمان دوری کردند. این اختلاف بینش‌ها ناشی از این بود که در شناخت میزان کمی و کیفی ظلم بین عالمان اختلاف نظر هست؛ در واقع این اختلاف نظر به نوعی برآمده از دیدگاه شخصی و دسترسی‌اش به اطلاعات شواهد و تفاوت موقعیت شهرها و نبود ارتباط موثر بین روحانیان بود.

۲- اختلاف اندیشه سیاسی:

از ویژگی‌های فقه شیعه، مسئله‌ی «اجتهاد» است. در مذهب تشیع باب اجتهاد هیچ‌گاه بسته نیست، مجتهد می‌تواند با کاوش در منابع احکام نظریه‌ی فقهی خاص خویش را بیان کند. همین مسأله گاهی موجب تفاوت فکری دو مجتهد می‌شود تا اینکه هر کدام دیدگاه ویژه‌ای را درباره‌ی مسئله‌ی خاص بیان می‌کنند. از مسائلی که در سیره‌ی عملی فقیهان در تعامل یا تقابل با سلطنت صفوی تأثیر داشته، همین مسئله «ولایت فقیه» و حدود و شئون آن است. برخی فقیهان به هیچ‌روی سلطنت را به رسمیت نمی‌شناختند و برای فقیه‌شان حکومت قائل بودند، از این رو سلطنت را غصب مقام امامت دانسته و خود را مأمور تشکیل حکومت اسلامی می‌خواندند. همچنین درباره‌ی محدوده حرمت معاونت بر ظالمان نیز در بین عالمان منبع اختلاف بود. برخی از عالمان همکاری با سلطان را در هر حالت جایز نمی‌دانستند و برخی همکاری با سلطان را از این نظر جایز می‌شمردند که به وسیله‌ی آن شری از مسلمانان دفع کنند. محقق کرکی از منظر فقهی دولت صفوی را دولت جائری می‌دانست که همکاری با آن جایز است اما قطیفی و مقدس اردبیلی سلطنت را نامشروع می‌دانستند و هرگونه همکاری با سلطان چه عادل و چه ظالم را به این دلیل که آن‌ها غاصب حق حکومت فقیهان هستند، نکوهش می‌کردند

۱. تنکابنی، میرزا محمد (۱۳۸۰)، قصص العلماء به کوشش محمدرضا حاج شریفی خوانساری، قم، موسسه فرهنگی انتشارات حضور، ص ۲۶۹-۲۶۸

۲. مناسبات روحانیون با دولت صفوی، زارعیان، مریم، مجله جامعه‌شناسی تاریخی، دوره ۴، شماره ۲، پائیز و زمستان، ۱۳۹۱ش، ص ۱۰۲

۳. حمیدی، سمیه وزنگنه، پیمان، مناسبات نهاد دانش و قدرت در دوره صفویه با تأکید بر روابط علما و پادشاهان، فصلنامه سیاست مجله، دانشکده حقوق و علوم

سیاسی، دوره ۴۸، شماره ۳، پائیز ۱۳۹۷، ص ۶۳۲

مقدس اردبیلی از شرایط مناسب پیش آمده دوره صفوی استقبال نکرده و در این وادی وارد نشده است حتی به اذعان عده ای از مورخان راه مخالفت در پیش گرفته بوده است. علت آن را شاید برخوردهای سرکوب مآبانه مردم، عدم اعتقاد به حکومت سلطان، عادل ندانستن حکام صفوی و... دانست، که مقدس اردبیلی در پیش گرفته بودند اما ایشان در کل «همکاری با حاکمان با جور را چه شیعه و چه غیر شیعه بطور مطلق ممنوع و حرام نکرده بودند و معتقد بودند در آنجا که لازم باشد این همکاری مجاز بلکه در بعضی موارد واجب می گردد. مقدس اردبیلی اگرچه دولت صفوی را عادل نمی دانسته ولی همکاری با آن را در صورت لزوم مجاز می دانست، و دلیل عدم حضور وی این بود که اولاً در اوضاع آن روز محقق اردبیلی متوجه ضرورت مهمتری بود و آن لزوم ایجاد یک حرکت در حوزه فرهنگ تشیع بود چراکه با تشکیل دولت صفوی اصل مذهب شیعه و آموزه های آن از سوی مخالفان مذهب شیعه و مخالفان دولت صفوی مورد حمله و شبه و تردید قرار گرفته بود بطوری که عده ای آن را مذهبی ساخته و پرداخته دست شاه اسماعیل صفوی معرفی می کردند که این دغدغه خاطر در نوشته های مقدس اردبیلی به چشم می خورد.^۱

موضع مقدس اردبیلی در ارتباط با شاهان صفوی

آیا مقدس با گروهی که همکاری و ارتباط با شاهان صفوی را رد می کردند هماهنگی دارد و یا با گروهی که همکاری با صفویان را به مصلحت اسلام و مسلمانان می دانسته اند؟ در پاسخ به پرسش بالا می گوئیم: موضع مقدس اردبیلی از دو زاویه نظری و عملی در خور دقت و بررسی است: از جهت نظری وی براساس اصل اولی، همکاری با پادشاهان ستم را که شاهان صفوی نیز از نمونه های آن به شمار می آیند، روا نمی داند و در این باره به دلایلی از جمله روایات بسیاری استناد می جوید. اولی چون واقعیت خارجی مانع از آن بوده که پیوندها به کلی از هم بگسلند، از این روی مقدس اردبیلی با توجه به دیگر روایات در این باب سیره امامان معصوم (ع) رابطه و همکاری با پادشاهان ستم را به دو گونه زیر تقسیم کرده است:

۱- نزدیکی و همکاری با آنان برای رسیدن به مال، منال، جاه و مقام

۲- رابطه و همکاری با آنان در جهت ترویج اسلام، اجرای قوانین الهی و پاسداری از اسلام و مسلمانان

فقه های شیعه روایاتی که بر حرام بودن همکاری و همراهی با حاکمان ستم دلالت می دارند، بر گونه نخست و دیگر روایات را بر گونه دوم حمل کرده اند. محقق اردبیلی پس از نقل برخی از روایاتی که از همکاری با پادشاهان ستم، باز داشته اند، به نقل دو روایت زیر می پردازد: از پیامبر اکرم (ص) آمده: «من مدح سلطانا جائرا، او تخلف و تضعف له طمعا فیه کان قرینه فی النار» کسی که سلطان ستمگری را ستایش کند و یا خود را در نزد او سبک و کوچک نماید تا از سوی سلطان به او چیزی برسد، همنشین او در آتش خواهد بود. از روایت بالا استفاده می کند که اگر کسی به پادشاهان ستم گرایش داشته باشد، تا از دنیای آنان به او چیزی برسد، آیه شریفه وی را در برمی گیرد و اما اگر شخصی به حاکم ستم شیعی و یا غیر شیعی گرایش داشته باشد و با آنان به خاطر مصالح اسلام و مسلمانان همکاری کند، اشکالی ندارد و آیه شریفه وی را در بر نمی گیرد. به عبارت دیگر اگر شخصی ماندگاری حکومت حاکم ستم شیعی و یا غیر شیعی را دوست داشته باشد، و به خاطر این که آن حاکم جائر مومنان را دوست دارد و از ایمان و مومنان پاسداری می کند و همچنین جلوی تسلط دشمنان را می گیرد، چنین کسی را آیه شریفه در بر نمی گیرد. محقق اردبیلی، در بحث پذیرش ولایت از سوی پادشاهان ستمکار نیز آن را نیز به دو قسم زیر تقسیم می کند:

۱- پذیرش ولایت از سوی حاکمان ستم در صورتی که اطمینان داشته باشیم که امکان اقامه امر به معروف و نهی از منکر وجود ندارد، جائز نیست.

^۱ اندیشه سیاسی محقق اردبیلی، خالقی، علی اکبر، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی پژوهشکده اندیشه سیاسی اسلام، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی قم،

۱۳۷۹، چاپ اول، ص ۵۰-۴۸

^۲ شیخ حر عاملی، وسائل الشیعه، تحقیق شیخ عبدالرحیم شیرازی، ج ۱۲، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ص ۱۳۲-۱۲۸

^۳ مجمع الفایده والبرهان، احمدین محمد مقدس اردبیلی، تصحیح: اشتهاودی، علی پناه، قم، موسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۳ ق، ج ۸، ص ۶۸

۲- پذیرش ولایت از سوی حکومت جور در صورتی که امکان حدود و امر به معروف و نهی از منکر باشد، نه تنها جائز بلکه در برخی موارد واجب است.

کناره گیری از حکومت

روحانیان از مخالفت آشکار با حکومت پرهیز می کردند. ولی گاهی با کناره گیری از حکومت و نپذیرفتن هدایای سلطان و گاهی نیز در فتواهایی مخالفت خود را با حکومت نشان می دادند؛ برای مثال پذیرش هدایا را از سلطان تحریم می کردند و اقامه نماز جمعه در عصر غیبت را به دلیل نامشروع بودن حکومت حرام می دانستند. یکی از مباحثی که در پی به قدرت رسیدن صفویان به طور جدی مطرح و محل بحث و منازعه علمای شیعه واقع شد، موضوع خراج بود. علمای شیعه جز در موارد استثنایی از اموال دیوانی و عطایای دولتی که بخش اعظم آن خراج بود، بهره ای نداشتند. از این رو مباحثه روی حرام یا حلال بودن این گونه اموال برایشان فاقد اهمیت لازم بود، اما پس از به قدرت رسیدن صفویه شرایط تغییر کرد و علمای شیعه ناچار به تأمل و اظهار نظر شدند. محقق کرکی پرداخت خراج به سلطان و دریافت عطایای پادشاهان را حلال می دانست اما در نقطه مقابل کسانی مانند؛ مقدس اردبیلی و شیخ ابراهیم قطیفی بودند که آن را حرام می دانستند. در این رابطه مقدس اردبیلی قائل به حرمت خراج بود و روحانیانی را که مستمری و عطایای دولتی می گرفتند سرزنش می کرد. مقدس اردبیلی برای روشن کردن مبانی نظریه خود رساله ای در حرمت خراج نگاشت. مقدس در توجیه و تبیین مخالفت خویش به روایت های متعددی از جمله این روایت استناد می کرد: «امام صادق (ع) به علی بن ابی حمزه که دوست او در دستگاه بنی امیه است فرمودند: اگر بنی امیه افرادی را به عنوان کاتب و جنگجو و جزء آن ها نمی یافتند، نمی توانستند حق ما را از ما بگیرند.» وی جدای از آنکه درباره مفتوح عنوه بودن زمینهای عراق و جزآنها بدلیل عدم حضور امام معصوم تردید می کند، دلایل و شواهد متعددی را بر حرمت اخذ خراج آورده است. تعجب وی از کرکی آن است که بدون آنکه دلیلی در کتاب (سنت، اجماع و یا برهان عقلی) داشته باشد چنین فتوایی را صادر کرده است. وی می نویسد کسانی که اکنون حتی بدون نیاز بهره مند از خراج هستند (استناد به گفته محقق کرکی) دارد و تعجب بیشتر اردبیلی این است که کرکی گفته گرفتن خراج و بهره مندی از آن تنها با اجازه گرفتن از حاکم جائز است و لا غیر. لذا مقدس اردبیلی دریافت زمین، هدیه و عقار را از حکومت اشکال می دانست و درباره مشروعیت کارهای حکومت فتاوا صادر نمی کرد. در حالیکه ایشان خراج را ویژه فقیه بی شماری و پرداخت زکات و خراج را به سلطان حرام میدانند. چالش دیگر در دوره صفویه در زمینه اقامه نماز جمعه در عصر غیبت صورت پذیرفت. زیرا برپایی نماز جمعه برکنار از مباحث فقهی در شرع نمودن دولت صفوی موثر بود. در این باب با نگهداشت اجماع فقیهان شیعی گذشته، فتوا به جمع میان جمعه و ظهر داد. [مقدس اردبیلی رای قطیفی را درباره حرام بودن ولایت سلطان جایز بر خراج را، استوارتر ساخت و در رساله ی خود: (تعلیقات علی خراجیه المحقق الثانی) به تقویت دیدگاه قطیفی پرداخت و رای کرکی را از بنیان سست کرد. البته تایید اردبیلی از نظر قطیفی از باب اعتقاد او به نیابت اساس مخالفت مقدس و موافقان طیف فکری اش، به غاصب دانستن حاکمان در عصر غیبت و مسائلی چون حلال یا حرام بودن پرداخت خراج به حکومت غاصب و وجوب عینی یا تخییری نماز جمعه و امثال آن بوده است.^۲]

برخی از آرای خلاف مشهور مقدس اردبیلی

مقدس اردبیلی در زمینه فقه اجتهادی و مسائل آن در کتاب فقهی خود (مجمع الفائده والبرهان فی شرح ارشاد الادهان) دارای آراء و نظرات خلاف مشهور می باشند که به نمونه ای از آنها اشاره می شود:

۱- مساله طهارت خمر: او دلایل قائلان به نجاست خمر اعم از آیه، خبر و اجماع را در کتابش بیان می کند و سپس همه آنها را مورد نقد و اشکال قرار می دهد.^۴

۱. آقاجری، سیدهاشم، ۱۳۷۸- کنش دین و دولت در عصر صفوی - تهران - مرکز بازشناسی اسلام و نوری، ص ۷۸؛ خوانساری

۲. جمعی از نویسندگان، ۱۳۶۶، دایره المعارف تشیع، تهران، بنیاد اسلامی طاهر، ص ۳۵۵

۳. حسینی خاتون آبادی، سید عبدالحسین، تصحیح سید ابوالقاسم انجوی شیرازی، تهران: ۱۳۵۲ش، انتشارات علمی، ص ۴۶۲

۴. شرح ارشاد، ج ۱، ص ۳۰۸

۲- مسئله موسیقی غنایی: وی در کتاب خود مساله غنا را مطرح می کند و می نویسد: «من روایتی را که به گونه صریح بر حرمت غنا دلالت داشته باشد، ندیدم و چه بسا شهرت و کثرت اخبار و اجماع بر تحریم آن کفایت کند.» بعد می گوید: «ممکن است گفته شود اخبار اعتبار ندارد و تنها اجماع و شهرت کفایت می کند...»^۱

۳- مساله شرایط قاضی: او در این مساله می گوید: «ما دلیل واضحی بر اعتبار مردم بودن در قاضی نمی بینیم. فقط اعتبار آن در قاضی مشهور است. بلی اگر اجماع در این مورد تحقق داشته باشد، بحثی نداریم و گرنه به گونه کلی از اعتبار آن جای بحث دارد.»^۲

گرایش اخباری و حدیثی مقدس اردبیلی و تاثیر ایشان بر علوم اسلامی و رویکردهای علوم دینی در عصر صفوی:

اخباری گری در لفظ به معنای تاکید بر روایات است. و از این نظر به حدیث گرایان نیز این لفظ را می توان اطلاق کرد. ایده اصلی در اخباری گری، انکار حجیت عقل است. از طرفی حدیث گرایان در فقه شیعه و علمای آن برای بدست آوردن احکام خدابه طرق ذیل استناد می کردند.

۱- اجتهادی که از سوی پیشوایان مذهب به آنان توصیه شده بود.

۲- پرداختن به ظواهر آیات قرآن و احادیث

واقعیت آن است که از ابتدای غیبت امام (ع) گرایش های حدیثی در فقه همواره رقیب گرایش های عقل گرا بودند. با این حال مانع از همزیستی این دو نشد. زیرا اخباریان از اعمال سیاسی و حکومتی به کلی برکنار بودند.^۳ و مقدس اردبیلی و اخباریون از نزدیک شدن به قدرت احتراز داشتند. امکان آن وجود نداشت، و بطبع در حکومت دخالت نمی کردند. از این نظر رشد گرایش های ضدتسنن را می توان از عوامل تسهیل کننده گسترش عقاید اخباری و محدثون دانست. شاهدی است بر این موضوع که حوزه های علمی ایران اعتنایی به مکتب اجتهادی مقدس اردبیلی نداشتند. نکته دیگری هم درباره ی ارتباط شاهان صفوی و علمای مکتب مقدس اردبیلی و شهید ثانی (۹۶۵م) وجود دارد که تا اندازه ای روشنگر علل توفیق یابی اخباریان در ایران است. نه مقدس اردبیلی، نه شهید ثانی، و نه صاحب معالم و صاحب مدارک و نه حتی شیخ علی پسر صاحب معالم روی خوشی به صفویان نشان ندادند. مقدس اردبیلی روش آزادانه ای در رد نظر فقهای که نظر آن ها با روایات اختلاف داشت اتخاذ کرده بود. سید محمد عاملی صاحب مدارک نیز از روش اردبیلی تبعیت می کرد. ملا عبدالله شوشتری، استاد مجلسی، نیز در این دوره سهم به سزایی در احیای علم حدیث داشتند. مجموع این موارد شرایط مناسبی را برای پذیرش اخباری گری امین استرآبادی در حوزه های ایران و عتبات فراهم کرد.^۴

نقش مقدس و اتباع او در این دوره اهمیت دارد. او روش خاصی در فقه داشت که به دور از تقلید اقوال فقهای پیشین بود. کتاب مجمع الفائده و البرهان از حیث دقت و اختصار مثال زدنی است. همین روش باعث شد که مقدس بی توجه به برخی اقوال مشهور و با توجه به وجود روایات، قائل به حکمی خلاف مشهور شود. در این رویکرد علوم حدیثی و به ویژه علم درایه و رجال برجسته شدند. این امر را شاگردان مقدس به طور جدی دنبال کردند. این را بگوییم که تنها مدرک برای به دست آوردن احکام شرعی، از نظر اخباریان احادیث معصومین (ع) است. حال آن که اخباریان و حدیث گرایان نه تنها ظاهر قرآن، بلکه ظاهر سنت نبی (ص) را هم حجت نمی دانند، مگر در موردی که تفسیری از اهل بیت در آن مورد رسیده باشد.

تفاوت اخباری ها با اصولی ها و محدثین

عنوان محدث و اخباری تفاوتی با هم ندارد و هر دو حاکی از یک مکتب فکری اند. خط مشی عملی آنان در دستیابی به احکام شرعی و تکالیف الهی، پیروی از اخبار و احادیث بوده، و از روش های اجتهادی و اصولی بسنده کردن به احادیث و عدم تجاوز از آن در دستیابی به احکام شرعی ملاک آنها بوده و منبع استنباط در مکتب اهل حدیث محدود به قرآن و سنت معصومان (ع) است. اهل حدیث دستیابی به احکام شرعی را از راه گمان (ظن) حرام و تنها راه تحصیل احکام را علم و اطمینان می دانند. اجتهاد نزد اهل حدیث حرام است. در نگرش اهل حدیث

۱. همان، ج ۸، ص ۵۹

۲. همان، ج ۱۲، ص ۲۲۶

۳. قزوینی، عبدالنبی بن محمدتقی، (۱۴۰۷ق) تنمیم امل الامل، تحقیق سیداحمدحسینی، قم، خیام، ص ۱۷۲

۴. مدرسی طباطبایی، حسین، (ش ۱۳۶۸)، مقدمه ای بر فقه شیعه، کلیات کتاب شناسی، ترجمه محمدآصف فکرت، مشهد آستان قدس رضوی، ص ۵۸ و ۵۷

تقلید از غیر معصوم (ع) جایز نیست مگر از معصوم روایت کند که در این صورت، تقلید از او به معنای قبول روایت وی جایز، بلکه واجب است. اهل حدیث، حدیثی را قابل قبول می دانند که به صدور آن از معصوم (ع) اطمینان حاصل شود: خواه منشاء اطمینان، وثاقت راوی یا راویان باشد، یا قرائن وشواهد باشد. ولی مجتهدان حدیثی را صحیح می دانند که همه راویان آن شیعه دوازده امامی و عادل باشند. در مکتب اهل حدیث تمامی احادیثی که در کتب اربعه (کافی، استبصار، من لا یحضره الفقیه و تهذیب) آمده، و حتی در دیگر کتاب های حدیثی که عالمان بزرگ شیعه آن هارا تدوین کرده و به صحت احادیث نقل شده گواهی داده اند. صحیح می باشد و می توان برطبق آن عمل کرد لیکن در نگرش اصولی احادیث موجود در مجامع شیعی حتی «کتب اربعه» ممکن است مصداق یکی از عناوین واقسام چهارگانه یاد شده قرار گیرند و همه آن ها را نمی توان به صرف نقل در کتب یادشده صحیح دانست. مقدس اردبیلی، نسبت به رجال حدیث توجه بسیار دارد. اگر مقدس اردبیلی در سند روایت و رجال آن دقت به خرج می دهد، به خاطر نقشی است که در فهم روایات دارد. از نظر محتوا هم اهل دقت است. صدور ذیل روایات را مورد توجه قرار می دهد، اطلاق وعموم روایات را به دقت بررسی می کند و برای تشخیص متن به درایه توجه دارد.

موارد اختلاف اخباری ها و اصولی ها

اخباریان ادله احکام را تنها (کتاب وسنت) می دانند و بعضی از آنها نیز دلیل را تنها (سنت) ذکر می کنند. اجتهاد نزد اخباریان (حرام) و نزد اصولیان (واجب کفایی) و حتی به نظر برخی واجب عینی است. در نگرش اخباری تقلید از غیر معصوم (ع) جایز نیست مگر این که از معصوم (ع) روایت کند، که در این صورت تقلید از او به معنای قبول روایت وی جایز، بلکه واجب است. اخباریان دست یابی به احکام شرعی را از راه (گمان و ظن)، حرام و تنها راه تحصیل احکام را علم و اطمینان می دانند.^۱ اخباریان احادیث را دو قسم می دانند؛ صحیح وضعیف اخباری ها می گویند؛ دانش اصول پس از زمان ائمه (ع) به وجود آمد و اصحاب ائمه (ع) از آن خبری نداشتند. در ادامه می بینیم در قرن ۱۰ هجری قمری رویکرد تازه ای به عقل وسخت گیری در تمسک به احادیث به وجود می آید و پرچمدار این نهضت مقدس اردبیلی می باشد. عامل دیگری که برای ادامه اندیشه اخباری وحدیثی مقدس می توان برشمرد؛ بدبینی ایشان به علم اصول فقه و بدگمانی به عالمان اصولی است. که این بدبینی به علم اصول فقه و عدم آشنایی با تاریخ پیدایش آن یکی از عوامل مبارزه حدیث گرایان و اخباری و بویژه مقدس با عقل و عقل گرایی بوده است. مخالفت ایشان وحدیث گرایان و اخباریون با عقل، به علم اصول فقه منحصر نیست بلکه دست کم برخی از آنان؛ بعد از مقدس اردبیلی مانند استرآبادی عقل را به طور کلی جزو منابع معرفتی ندانسته اند و بدین صورت هیچ جایگاهی برای آن در مسائل دینی اعم از فقه، کلام و اعتقادات، قایل نبوده اند. همان گونه که ظاهر گرایان و حنابله برای حفظ حرمت سنت پیامبر (ص) به مبارزه با اندیشه سنت ستیزانه معتزلیان وفقیهانی مانند ابوحنیفه پرداختند، اخباریان نیز که شیوه مجتهدان و عالمان اصولی را در اهمیت دادن به عقل و حجت دانستن آن معارض و مخالف با متون دینی و سبب قداست زدایی از احادیث اهل بیت (ع) می پنداشتند به پیروی از اهل حدیث به اقدامی مشابه دست زدند. از آن جا که مقدس با گرایش اخباری وحدیثی اش در نهایت تنها منبع معتبر برای دست یابی به احکام الهی را سنت پیامبر (ص) واحادیث عترت (ع) می داند و سایر منابع را رد می کند؛ لذا جمود خاصی نسبت به احادیث ومضمون و هرگونه اجتهاد در فهم روایات را نمی پذیرند. دیدگاه مقدس رادرباره عقل می توان در دو حوزه معرفت شناسی و اصول فقهی بررسی کرد که یکی مربوط به کاشفیت عقل از واقع و دیگری درباره طریقت آن برای اثبات حکم شرعی است. برای مثال؛ نظر مقدس اردبیلی در آثارش در باره عقل این است که نمی توان آن را در هیچ حوزه و قلمرویی جزو منابع معرفتی در حوزه امور دینی و غیر دینی به شمار آورد.

اندیشه های فقهی محقق اردبیلی

مقدس اردبیلی با توجه به مبنا و سبک خاصی که در اجتهاد و فقهت پی نهاد در سراسر باب های فقه تک روی ها و آراء ویژه ای دارد که در بسیاری از فتاواهایش خلاف مشهور نظر داده است بطوریکه تفاوت وی با اشخاصی مانند ابن ادریس حلی در این است که ابن ادریس

۱. شریفی، احمد، عقل از دیدگاه اخباریان شیعه، مجله شیعه شناسی، سال دوم، ش ۶، تابستان ۱۳۸۳، ۶۳۹

بیشتر افکار و آرای خود را در مخالفت با شیخ طوسی سامان داده ولی آراء خلاف مشهور مقدس اردبیلی را می توان در مجموعه آثارش به ویژه در کتاب های فقهی و اندیشه سیاسی اش شناخت. در کل می توان گفت که مقدس هم چون فقهای پیشین خود یعنی شیخ مفید ، شیخ طوسی ، شهید اول ، شهید ثانی، صاحب جواهر و... ولایت فقیه را امری مسلم دانسته و حدود اختیارات او را بسیار گسترده می داند. وبامعيار های اجتهادی شناخته شده ومورد پذیرش مشهور طرحی نو در جریان فقه صفوی در انداخته است.

ضرورت حکومت در اندیشه سیاسی مقدس اردبیلی :

عمده ترین محور در اندیشه های سیاسی مقدس اردبیلی ضرورت حکومت است ، در این مورد ایشان می نویسد: « این عالم مقرر طوائف وامم ومحل نزاع وفساد بنی آدم است.»

انواع حکومت از دیدگاه مقدس اردبیلی

مقدس اردبیلی برای تقسیم حکومت ها ملاکی را بیان می کند و آن اتصال منبع مشروعیت حکومت به پیامبران ، امامان ویا اذن از سوی خدا را ملاک تقسیم حکومت وریاست بر امور دنیوی واخروی مردم قرار می دهد ، ایشان حکومت را به دو بخش تقسیم می کند.

الف - حکومت مشروع : این نوع حکومت مشروعیت خودش را از جانب خداوند اخذ کرده است مثل : حکومت پیامبر اکرم (ص) ، امامان معصوم (ع) و نایبان معصومین

ب- حکومت های غیر مشروع: در دیدگاه مقدس اردبیلی حکومت های وقت نامشروع تلقی می شود ، چون چنین اذنی را از خداوند ندارند و همه حکومت هایی که امر حکومت به آن ها از سوی خداوند نیست ، چه این حکومت صفوی ، حکومت شیعی باشد یعنی پادشاه شیعی ویا غیر شیعی ویا این که حتی پادشاه کافر باشد، غیر مشروع می شوند.

اندیشه سیاسی در آثار مقدس اردبیلی ؛

- ۱- ایشان در آثارش معتقدند که فقیه جامع الشرایط نایب امام معصوم است واز اختیارات او جلوگیری از ظلم ، گرفتن حق مظلوم ، رساندن حقوق مردم به ایشان ، مبارزه با فساد و نظام بخشیدن به حیات اجتماعی مردم وقضاوت است.
- ۲- وی معتقد است حاکم بودن فقیه جامع الشرایط بر مردم نیازی به انتخاب یا رضایت مردم ندارد ، چراکه فقیه از قبل از سوی امام منصوب شده است و اگر فقیه جامع الشرایط را در چنین شرایطی محدود نماییم ، موجب اختلال در نظام اجتماعی شده ایم.^۲
- ۳- مقدس اردبیلی در مورد قیام های مردمی معتقد است ؛ قیام های اصلاح طلبانه واحیا گر ارزش های اسلامی و قیام هایی که در راستای مبارزه با فساد می باشد . تا زمانی که مسالمت آمیز باشد ومنجر به جرح و قتل نشود ، مجاز است ؛ و اگر کار به این مرحله رسید ، قتل وخونین را بدون اجازه امام ندارند.
- ۴- ایشان در مسائل مالی می گوید فقیه جانشین امام است وهر مالی که به وی تحویل داده شود در حقیقت به دست امام رسیده است .
- ۵- مقدس در مسائلی که شرع توضیحی نسبت به آن ندارد عرف را ملاک می داند و می گوید : « در جایی که شرع قانونگذاری نکرده مسائل را باید از مجرای عرف مردم پیگیری واجرا کرد »^۳

امامت و خلافت از دیدگاه مقدس اردبیلی

۱ . اکبری، کمال، سیر تطور فقه سیاسی شیعه ، تهران، طرح آینده ، ۱۳۷۸، ص ۸۵

۲ . مدرس تبریزی ، محمدعلی، (۱۳۷۴) ، ریحانه الادب، جلد ۸، تهران :خیام

۳ . عبدی بیگ شیرازی، زین العابدین علی، ۱۳۶۹، تکلمه الاخبار، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران : نشرنی ، چاپ اول ، ص ۱۲۸ و ۱۲۹

گاهی تصور شده است که امامت و خلافت دو حقیقت مختلف دارند، و اعتقاد به امامت مخصوص شیعه و اعتقاد به خلافت مخصوص اهل سنت است. مقدس اردبیلی در این باره چنین گفته است: « لفظ امام و وصی و خلیفه و نایب و ولی و جانشین همه به یک معنا است. »^۱

دیدگاه محقق اردبیلی پیرامون نیابت ولی فقیه:

مقدس اردبیلی قائل به عموم ولایت برای فقهای جامع شرایط بوده است و در چند مورد در کتابش مجمع الفائده این مسئله اشاره کرده است. مقدس اردبیلی فقیه را در عصر غیبت (حاکم الاطلاق) معرفی می کند و در تمامی کارها او را جانشین و نایب امام معصوم می داند و تمام اختیاراتی که برای امام معصوم (ع) که همانا ولایت بر جانها دارد قائل است، برای فقیه نیز قائل است. به نظری فقیه، جانشین امام است و آنچه بدست او برسد مثل آن است که به دست امام رسیده است. از نظریه پردازان ولایت انتصابی عامه فقیه در دوره ی صفویه می بینیم که مقدس جزو سرآمدان است. مقدس به منظور اثبات ولایت فقیه برای نخستین بار به دلیل عقلی تمسک کرده است و از این که بدون چنین ولایتی نظم جامعه مختل می شود و زندگی انسان در سختی و تنگنا قرار می گیرد و عقل و شرع چنین پیامدهایی را نمی پذیرد، حکومت علی الاطلاق فقیه را اثبات می کند در تحلیل های فقهی مقدس اردبیلی مبنای نیابت فقیه از معصوم (ع) مورد توجه است، او در موارد مختلف از فقیه به عنوان قائم امام (ع) و نایب حضرت امام عصر (ع) یاد می کند و می گوید: « لانه نائب الولی الاصل وهو الامام » ایشان برای اثبات نیابت ولی فقیه به اجماع و کشف عقلی استناد می کند.^۲

ضرورت ولایت فقیه از دیدگاه محقق اردبیلی

مقدس اردبیلی وهم روزگاراناش به گونه ای مستقل و مستدل به ولایت فقیه نپرداخته اند و به آن در ضمن کتاب های فقهی به مناسبت های گوناگون اشاره ای داشته و در جای جای متون فقهی تعبیری از قبیل امام، سلطان، حاکم شرع، نایب امام، فقیه جامع شرایط و... را به کار برده اند. اما در دوره صفویه به دلیل قدرت یافتن حکام شیعی صفوی و تغییر وضعیت شیعیان از موقعیت تحت فشار به اکثریت حاکم، چگونگی مشروعیت بخشیدن به سلطنت افراد غیر معصوم و شاه صفوی نقطه اوج مباحث ولایتی است. فقیهان این دوره از جمله مقدس اردبیلی اصل ولایت فقیه را آن چنان برای سلاطین صفوی جا انداخته بودند که آنان برای مشروعیت بخشیدن به حاکمیت خود مجبور بودند به عنوان نایب و کارگزار از فقیه بر اریکه ی قدرت تکیه زنند و در حقیقت قدرت را از دست مجتهدان بگیرند. مقدس اردبیلی مهم ترین دلیل نقلی در بحث ولایت فقیه را مقبوله ی عمر بن حنظله می داند و به عقیده ی ایشان عمل به این روایت مورد قبول علمای شیعه بوده است و با این که سندش را ضعیف می داند در عین حال، این روایت را قابل اعتماد و استناد می داند. مطلب دیگری که ایشان درباره ی مقبوله دارد، آن است که مقبوله به نظر ایشان اختصاص به منصب قضا ندارد، بلکه اختیارات وسیع ولی فقیه را بدان مستند می کند.

مکتب فقهی مقدس اردبیلی

اطلاق مکتب بر روش فقهی یک فقیه وقتی صحیح است که نتایج و پیامدهایی را به دنبال داشته باشد. فقهای بسیاری مجتهد بوده و روش فقهی خاصی داشته اند اما به آنان به عنوان صاحب مکتب اطلاق نشده است. مقدس، پایه گذار مکتب فقهی خاصی در فقه گردید. او در فقه روشی کاملاً مستقل و مخصوص به خود داشت؛ گرچه در اساس فقه تحولی ایجاد نکرد، لیکن نوع نگرش او به منابع شناخت احکام و طرز استفاده او از قواعد فقهی و اصولی و نوع بهره برداری او از روایات شریفه، همراه با جرات و شجاعت او در بیان فتاوا، او را صاحب مکتب خاصی در فقه گردانید^۳ در کل باید گفت روش اجتهادی مقدس اردبیلی نه به گونه ای اخباری است و نه به شیوه ی انسدادی او نه منکر اصل حجت بودن خبر واحد است و نه مخالف اجماعها و شهرت های مطرح شده در فقه، نه نسبت به افکار و آرای پیشینیان بی اعتناست و نه حرمت حریم بزرگان را نقض می کند؛ نه اهل جمود به ظواهر است و نه اهل دقت های عقلانی و فلسفی در استنباط و اجتهاد، هیچ گاه مسایل عرفی و فقهی را در درگاه بررسی آیات و روایات با مباحث دقیق فلسفی درهم نمی آمیزد دقت در مباحث اصولی، رجالی و روایی با به

۱. معجم مقاییب اللغه، ابوالحسن احمد بن فارس بن زکریا، به کوشش: عبدالسلام محمد هارون الناشر، ج ۱، قم، ۱۴۰۴ ق، ص ۲۸

۲. برجی، یعقوب علی، ولایت فقیه در اندیشه ی فقیهان، تهران: انتشارات سمت و دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۵، ص ۳۸۵-۳۸۵

۳. برزنونی، محمد علی، « ویژگی علمی، معنوی، سیاسی فقیه محقق و مقدس اردبیلی »، فصلنامه پیام حوزه، شماره ۱۰ و ۱۱، پائیز ۱۳۷۵، ص ۶۷

کار گرفتن راه های اطمینان به صدور وجهت صدور ، اصل ظهور ، حجت بودن ظهور و طرح ناسازگاری و برطرف کردن آن از جمله روش های فقهی و سبک اجتهادی اوست.^۱

سبک و روش فقهی خاص مقدس اردبیلی :

مقدس اردبیلی با تکیه برقرآن و حدیث در استنباطات خود بر فکر و اجتهاد تحلیلی و تدقیقی متکی بود و در هنگام مخالف افتادن با آرای پیشینیان با احادیث تردیدی در رد نظریات آنان نداشت، دقت های خاص عقلی ، تشکیکها ، موشکافی ها ، روش آزادیخواهانه و شجاعت فتوایی او موجب شد که مکتب وی کاملاً ممتاز گردد. مقدس با ابداع اصل سهولت ، در استدلالات خود بسیار بدان استناد می جست. حسن بن زین الدین شاگرد محقق و دنباله رو مکتب فقهی او، با تالیف متنی مرتب و تحقیقی در علم اصول فقه به عنوان مقدمه ای بر کتاب خود (معالم الدین و ملاذ المجتهدین) راه را برای بحثهای متمرکز بر روی مباحث اصول فقه به شکل شرح و حاشیه نویسی گشود و این گونه بحثها به سبب تمرکز شرح ، تحشیه ها، نقد و ایرادهای فقها در یک مساله در پیشبرد علم اصول فقه بسیار موثر افتاد. روشن شد که بعضی از فقیهان و مجتهدان بزرگی چون (آقاباقر وحید بهبهانی و صاحب جواهر) نسبت به آرا و اندیشه ها و روش فقهی مقدس اردبیلی اشکال هایی دارند و از بعضی سخنان آنان برمی آمد که اصل روش فقهی او را نپذیرفته اند و سبک اجتهادی وی را سبب از هم گسستگی فقه می دانند. صاحب جواهر در موارد بسیار از کتاب جواهر با لحنی تند اصل درستی روش اجتهادی مقدس اردبیلی را زیر سوال می برد و اظهار می کند مخالفت ها و مناقشه های او و پیروانش به اجماع ضرری نمی رساند. لذا تحولات ایجاد شده از سوی مقدس اردبیلی و شکستن سد تقلید توسط او که با جرات بسیار ایشان همراه بود سهم به سزایی در تکامل اجتهاد و در اسقلال رای و پرهیز از تقلید داشت.

تاثیر گذاری مقدس اردبیلی بر سایر فقها

در میان فقها و مجتهدان برجسته ای هستند که روش فقهی شان مورد قبول و پیروی فقها در آن دوره و دوره های بعد قرار می گیرند و این پیامد مهمی است ، علمایی که پس از آنها عمدتاً به شرح و حاشیه نویسی بر آثار آنان مبادرت می ورزند . آرا و نظریات آنان در متون فقهی مورد توجه و در معرض نقل و نقد و بررسی است . بیشتر فقها و مجتهدان شیعه پس از محقق کرکی تا پایان دوره صفوی متأثر از روش فقهی او بوده اند . اما گروهی دیگر از بهترین فقهای دوره صفوی پیرو روش فقهی خاص مقدس اردبیلی و دنباله رو مکتب فقهی او هستند . سید محمد صاحب مدارک ، شیخ حسن صاحب معالم ، محقق خوانساری و بسیاری دیگر از آن جمله اند . ملا محسن فیض کاشانی روش فقهی و شجاعت حقوقی و آزادیخواهانه محقق اردبیلی را می پسندید و در فقه اخباری خود پیرو مکتب فقهی او بود . مجلسی نیز با علاقه ای که به آرا و بیانات محقق اردبیلی و نیز شاگردش سید محمد صاحب مدارک داشت از آن دو در آثار خود بسیار نقل نموده است . در بررسی فتاوی مقدس اردبیلی که برخوردار از شهرت خاص می باشد و با توجه به کتب و رسالات فقهی اش روشن می شود که یکی از ممیزات مکتب فقهی و پیروان ایشان اختلافات فتوایی آنهاست . این اختلافات در فتوا ریشه در سیاست و روش فقهی شان و نحوه نگرش آنها به علم اصول ، کیفیت بهره برداری آنها از قواعد فقهی و اصولی ، تحولات سیاسی ، اجتماعی و فرهنگی ، علوم جدید ، تغییر وضعیت زندگی ، ظهور نیازهای نو و زمان و مکان و عرفهای خاص دوره صفوی دارد.

شیوه اجتهادی مقدس اردبیلی

شیوه مقدس اردبیلی ، جزو شیوه هفتم از شیوه های فقه اسلامی که بر اساس منابع معتبر در راستای تاریخ به خود دیده می باشد و گویای این دعوی مسائل اجتهادی و استنباطی او است که در کتاب « مجمع الفائدة والبرهان » بیان شده است. اجتهاد بر اساس مبانی شرعی با تفریع و تطبیق و عمل و فتوی ، ولی بدون بررسی و ویژگی های درونی و بیرونی موضوعات که در طول زمان متحول و در نتیجه ، احکام آنها نیز متحول می شوند. و در کل شیوه او در مقام استنباط همانند شیوه سید مرتضی و شیخ طوسی در حد وسط بود.^۲

شیوه مقدس اردبیلی در طرح مسائل فقهی

۱ . حسینی، سید احمد، نگاهی به مکتب فقهی محقق اردبیلی ، فصلنامه فقه، تهران ، پائیز ۱۳۷۵، ص ۲۴-۲۳

۲ . جناتی ، محمد ابراهیم ، مقدس اردبیلی در عرصه اجتهاد ، کیهان اندیشه، تهران ، ۱۳۷۵ ش، شماره ۶۷، ص ۵، ۶، ۸، ۷.

مقدس در طرح مسائل فقهی در کتاب خودش (شرح ارشاد) دارای اسلوب و شیوه خاصی می باشد که می توان در چند بند اشاره کرد که از جمله :

- ۱- بیان مساله اجتهاد و استنباطی به طور فشرده ولی گویا ، واضح و روشن بدون داشتن ابهام و پیچیدگی
- ۲- مورد نقد و بررسی قرار دادن آراء و نظرات عالمانی که در زمان گذشته می زیستند مانند : شیخ عمانی و شیخ مفید و سید مرتضی
- ۳- رعایت منطقی سیر بحث ، در طرح اصل مساله و بیان اقوال و دلایل آنها ، و سپس بیان نظریه خود و پرهیز از خلط بین آنها .
- ۴- بیان آراء و نظرات در مسائل فقهی اجتهادی به شیوه قطعی نه به شیوه احتیاط
- ۵- نقل روایات متعارضه و بیان چگونگی رفع تعارض از آنها از راه جمع موضوعی و یا به تعبیر دیگر جمع عرفی

ویژگی فقهی محقق اردبیلی ؛

از امتیازهای محقق اردبیلی هدایت کردن فقه بر مدار روایات است . وی یک دوره روایات مربوط به فروع را در مجمع الفائده در لابه لای مباحث فقهی و اصولی پیاده کرده است . استواری بر فقه و اجتهاد بر اساس روایات به روشی که در مجمع الفائده تنظیم شده به این شکل و گسترش شاید در تاریخ فقه بی سابقه باشد . و پیش از روزگار مقدس اردبیلی فقه روایی به شیوه ای که در مجمع الفائده مطرح شد مطرح نبوده است . در هر حال روایی کردن فقه و جریان یافتن روایات در مباحث فقهی و اجتهادی خواه به سبک اصولی یا به سبک اخباری ، آن هم به گونه گسترده آغاز گرش مقدس اردبیلی بوده و دیگران از وی پیروی کرده اند . از دیگر ویژگی های محقق اردبیلی در مباحث استدلالی و اجتهادی این است که بسیاری از مطالب و مسائل مسلم و پذیرفته شده فقهی را پس از تحقیق و بررسی های دقیق و فنی بر اساس معیارها و قواعد شناخته شده ، اصولی و اجتهادی ، مورد مناقشه و درنگ (تامل) قرار می دهد . در مواردی که از مفتاح الکرامه نیز صریح بیان گردیده این می باشد که محقق اردبیلی ، در بسیاری از مسائل نخستین فقیهی است که به مخالفت با جمهور اصحاب و مشهور فقیهان برخاسته است ، از جمله در حکم کسی که بدون اجتهاد و تقلید نماز بخواند .

نتیجه گیری

مقدس اردبیلی فقیه حدیث گرا بوده و گرایش به تشیع اثنی عشری داشته است . اقوال ، گفتارها و نوشته های ایشان بیشتر اخبار امامان و ائمه بوده و روایت کرده است . ایشان در اجتهاد فکری و فقهی خودش استنباط هایش متکی بر قرآن و حدیث است . ایشان هم طالب حکمت بوده و هم فقاہت را کوییده و حکمت را بصورت منفرد آموخته و بعد به نقلیات حدیث گرای پیروان خود پرداخته است . و در فقه حدیث گرای اش برای بدست آوردن احکام الهی به اجتهاد توصیه شده پیشوایان مذهبی می پردازد ، به ظاهر آیات قرآن و حدیث عمل کرده و در آثارش بکار می برد . اما نکته این که عقل را بصورت حاشیه در کنار نقلیات بکار برده است . اما ایشان تمامی معیارها و ضوابط روش اصولیان را انکار نمی کند . بلکه تنها آن دسته از ضوابط اصولی را رد می کند که از سوی احادیث ائمه تایید نشده است . گرایش ایشان دنباله رو و استمرار گرایش سنت اگرای دوره حضور بوده و همت خود را بر جمع آوری احادیث و ضبط و حفظ آن کرده و طرفدار پیروی بی قید و شرط از احادیث بوده است . در زمان حیاتش در نجف بازگشت به مکتب حدیث گرای موجب شکوفایی علوم حدیث ، تدوین مجامع روایی ، تفاسیر روایی و تقویت مجدد احادیث شد و در ادامه مکتب حدیث گرای و علوم فقهی ایشان منجر به پیدایش و ظهور مکتب فقهی اخباری توسط شاگردش بنام میرزا احمد استرآبادی می شود ، بدین ترتیب می بینیم حدیث گرای شیعه و مکتب فقهی ایشان بهترین تعبیر از اخبار گرای است . رابطه ایشان با صفویان کناره گیری از دستگاه سیاسی بوده و به آنها روی خوش نشان نداده است و تا آخر عمر در حوزه علمیه نجف می ماند و با استفاده از ظرفیت علمی و بالای نجف نسبت به تربیت علما و شاگردان می پردازد . ایشان جزو فقهایی بود که نسبت به شاهان صفوی موضع دوری گزینی را اتخاذ می کند و تر فکری ایشان این بود که سلطنت را نامشروع می دانست ولی از طرفی همکاری فقه با سلاطین صفوی شیعه و غیر شیعه را بطور مطلق ممنوع حرام نکرده و رد نمی کند و در توجیه و تبیین مخالفت خودش به دلایل استناد می کند و دلایل اش از جمله بحث ضرورت تامین امنیت و ثبات و تثبیت مبانی و آموزه های ملیت تشیع بود . و معتقد بود که هر حکومت در عصر غیبت بر اساس فقه شیعی حکومت جور است ولی بنا به مصالح اسلام و شیعه در صورت لزوم این همکاری با حکومت مجاز است . و از طرفی ایشان منتقد جدی

هم نیست ، انتقاد هاهم معمولاً ساده و با حفظ حرمت اساس دولت صفوی بوده و در واقع یا جرات نمی کند یا باور دارد که شاه حریم خاصی دارد . و نباید به او چیزی گفته شود که باید تعریف هم باشد . به هر حال دانش ایشان در حوزه فقه کاملاً با ساختار قدرت صفوی مغایر بود و ایشان ضمن ایجاد تنوع در دانش فقه در مشروعیت زدایی از ساختار قدرت نیز موثر بود. ایشان با محور قرار دادن نص، بدون توجه به دگرگونی های تاریخی و فقهی گذشته تا حال که عمل می کنند و همواره دیدگاه های رایج فقهی و تاریخی ساکن و ساکت را در نظر می گیرند. و همین موضوع ایشان را از اصولیان نوگرا جدایی کند که آنها دگرگونی را یک اصل می دانند و همواره به آن توجه دارند و از این رو می توان استفاده از متن دینی را ساز و وار با زمان اینان اصولیون نوگرا به واقعیت زمانه بسیار توجه دارند در حالیکه مقدس در گذشته سیر می کرده و تفاوت دارند . محقق از فقهای بنام شیعه در قرن ۱۰ ق بوده و صاحب مکتب فقهی خاص شده آثار ایشان تلفیقی از حکمت ، تفسیر ، کلام و فقه است که مبین خط مشی علمی و فکری ایشان بوده است . ایشان با تکیه بر قرآن و حدیث در استنباطات خود با اتکاء دلیلی و تدقیقی بدون توجه به آراء و نظار پیشینیان متکی بود و با ابداع اصل سهولت در استدلالات فقهی خود بدان استناد می جست اگرچه در اساس فقه تغییر و تحول بوجود نیاورد لکن روش خاص فقهی و شجاعت حقوقی ، شهرت خاص در فتاوایش ، اجتهادهای تازه ای در مسائل مختلف فقهی ، را برایش در پی داشت و او را متمایز از فقه دستگاه علمای موافق در دستگاه صفوی را در پی داشت و احکام ایشان قایل به حکم های خلاف مشهور بود و در این رویکرد علوم حدیثی بویژه علم درایه و رجال برجسته تر شدند.

پی نوشت :

- محمد حرزالدین نجفی (۱۳۶۵ - ۱۲۷۳ ق) فقیهی که از خاندان معروف حرزالدین از ریشه بنومسلم نجف اشرف بوده که در علوم عقلی و نقلی و علوم غریبه جامعیت داشته است . کتاب احکام الموتی و جامع الموتی و جامع الاصول و ... از ایشان است.

منابع و کتابشناسی

- ملا احمد بن محمد بن نجفی اردبیلی ، حدیقه الشیعه، تصحیح: حسن زاده ، صادق وزمانی نژاد ، علی اکبر ، انتشارات گلی ، قم ، ۱۳۶۱ ش، جلد ۱، ۲، ۷، ۸، ۱۲، ۱۳
- احمد اردبیلی ، مجمع الفائدة والبرهان فی شرح ارشاد الازدهان ، انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین ، قم ، ۱۳۷۷ ش ، تصحیح : اشتهاردی ، علی پناه
- احمد بن علی نجاشی ، فهرست اسماء مصنفی الشیعه المشتهر ب رجال النجاشی ، چاپ موسی شبیری زنجانی ، قم ، ۱۴۰۷ / تحقیق : حسن صدر، جلد ۱.

- افوشته ای ، نطنزی، محمدبن هدایت الله ، نقاوه الآثار فی ذکر اخبار الاخیار در تاریخ صفویه ، تصحیح: احسان اشراقی ، تهران ، ۱۳۷۳ش ، انتشارات علمی و فرهنگی ، چاپ دوم .
- اکبری ، کمال، سیر تطور فقه سیاسی شیعه ، تهران ؛ طرح آینده ، ۱۳۷۸.
- آقاجری ، سیدهاشم ، کنش دین ودولت در عصر صفوی ، مرکز بازشناسی اسلام ، تهران ، ۱۳۷۸
- برجی ، یعقوب علی، ولایت فقیه در اندیشه فقیهان ، تهران : انتشارات سمت ودانشگاه امام صادق (ع) ، ۱۳۸۵
- برزنونی، محمدعلی، « ویژگی های علمی ، معنوی، سیاسی فقیه محقق ، مقدس اردبیلی» ، فصلنامه پیام ، تهران ، حوزه شماره ۱۰ و ۱۱، پائیز ۱۳۷۵.
- حمیدی، سمیه، زنگنه پیمان ، مناسبات نهاد دانش وقدرت در دوره صفوی با تاکید بر روابط علما وپادشاهان ، فصلنامه سیاست مجله دانشکده حقوق وعلوم سیاسی دوره ۴۸، شماره ۳، تهران ، پائیز ۱۳۹۷.
- آبادیان ، حسین ، بی طرفان ، محمد، تحلیل مبانی مشروعیت ونامشروعیت نهاد سلطنت از دیدگاه علمای عصر صفویه ، فصلنامه علمی وپژوهشی پژوهش نامه تاریخ اسلام ، تهران ، سال ۳، شماره ۱۰، تابستان ۱۳۹۲.
- ترکمان ، اسکندربیک منشی، تاریخ عالم آرای عباسی ، تهران ، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم، جلد دوم ، ۱۳۵۲ش
- تنکابنی ، میرزامحمد، قصص العلماء ، به کوشش: محمدرضا حاج شریفی خوانساری ، قم، موسسه فرهنگی انتشارات حضور ، ۱۳۸۰ش
- جعفریان ، رسول، دین وسیاست در دوره صفوی، قم ، انتشارات انصاریان ، چاپ اول ، جلد چهارم ، ۱۳۷۰ش
- جمعی از نویسندگان ،دایره المعارف تشیع ، تهران ، بنیاد اسلامی طاهر، ۱۳۶۶ش
- حسینی استرآبادی ، سیدحسن بن مرتضی ، از شیخ صفی تا شاه صفی ، به اهتمام احسان اشراقی ، تهران ، انتشارات علمی، ۱۳۶۴ش
- حسینی خاتون آبادی ، سید عبدالحسین، تصحیح : سید ابوالقاسم انجوی شیرازی ، تهران ، علمی، ۱۳۵۲ ش
- خوانساری ، محمدباقر، روضات الجنات ، بی نا ، قم، ۱۳۹۱ ق .
- دریابیل ، ژرژ تکتا بذرفن ، ایتر پرسیکوم ، ترجمه :محمود تفضلی ، تهران ، بنیاد فرهنگ ایران ، ۱۳۵۱ش
- ربانی گلیپایگانی، علی، « محقق اردبیلی وجایگاه امامت در کلام اسلامی» دوماهنامه کیهان اندیشه ، شماره ۶۷، مرداد وشهریور ۱۳۷۵.
- سومر، فاروق، نقش ترکان آناتولی در تشکیل وتوسعه دولت صفوی ، ترجمه احسان اشراقی ، محمدتقی امامی خویی ، تهران ، نشرگسترده، چاپ اول ، ۱۳
- شاردن ، سفرنامه شاردن ، ترجمه اقبال یغمایی ، تهران ، توس ، ۱۱۴۲/۳-۱۱۴۳ و ۱۳۳۸/۴ ، ۱۳۷۲ش
- شیخ حر عاملی ، وسائل الشیعه ، تحقیق شیخ عبدالرحیم شیرازی ، ج ۱۲/۱۲ - ۱۳۲ ، دار احیاء التراث العربی ، بیروت
- آقابزرگ طهرانی، محمدحسن، الذریعه الی تصانیف الشیعه ، نجف مطبوعه العزی، جلد۶، بی جا، بی نا
- مطهری مرتضی ، خدمات متقابل اسلام وایران ، تهران ، انتشارات صدرا، چاپ ۳۲، ۱۳۸۵ش
- شیخ یوسف بن احمد البحرانی، لولوه البحرین، محقق: بحر العلوم ، سیدمحمدصادق ، انتشارات آل البيت (ع) ، قم، (۱۱۸۶ق)
- عبدی بیگ شیرازی، زین العابدین علی، تکلمه الاخبار، تصحیح: عبدالحسین نوایی، تهران ، نشرنی ، چاپ اول ، ۱۳۶۹ ش
- خالقی علی اکبر ،اندیشه سیاسی محقق اردبیلی ، مرکز مطالعات وتحقیقات اسلامی پژوهشکده اندیشه سیاسی اسلام ، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی قم ، چاپ اول، ۱۳۷۹ش
- قاضی نورالله شوشتری: مجالس المومنین ، تهران ، انتشارات اسلامیه ، ۱۳۷۷، جلد ۲ .

- قزوینی ، عبدالنبی بن محمد تقی، (۱۴۰۷ ق) - تتمیم امل الآمل ، تحقیق سید احمد حسینی اشکوری ، قم ، خیام.
- کمپفر، انگلبرت ، سفرنامه کمپفر ، ترجمه کیکاووس جهاننداری ، چاپ سوم ، تهران ، انتشارات خوارزمی .
- محمود شفیع‌اندیشه، سیاسی محقق اردبیلی ، مجله علوم سیاسی ، دانشگاه امام باقر(ع) ، شماره ۱۶، زمستان ۱۳۸۰
- مجیر شببانی، نظام الدین ، تشکیل شاهنشاهی صفویه ، تهران ، انتشارات دانشگاه تهران ، ۱۳۴۶ ش
- مدرس تبریزی ، محمدعلی، ریحانه الادب، جلد ۸، تهران ، انتشارات خیام ، ۱۳۷۴ ش
- مدرسی طباطبایی ، حسین ، مقدمه ای بر فقه شیعه ، کلیات کتاب شناسی ، ترجمه محمدآصف فکرت ، مشهد آستان قدس رضوی ، ۱۳۶۸ ش
- شفیع‌اندیشه، محمود، اندیشه سیاسی محقق اردبیلی ، مجله علوم سیاسی ، دانشگاه امام باقر (ع) ، شماره ۱۶، زمستان ۱۳۸۰
- مستوفی، حمدالله ، نزه القلوب، تصحیح گای لسترنج، تهران، نشر دنیای کتاب، چاپ اول ، ۱۳۶۲ ش
- جناتی، محمدابراهیم، مقدس اردبیلی در عرصه اجتهاد ، تهران ، کیهان اندیشه ، شماره ۶۷، ۱۳۷۵ش
- موسوی اردبیلی نجفی ، سیدفخرالدین ، تاریخ اردبیل ودانشمندان ، ج ۱، چاپ اول ، نجف اشرف ، ۱۳۴۷ش
- قاضی احمدبن شرف الدین الحسینی قمی ، تصحیح اشراقی، احسان ، ج ۲، دانشگاه تهران ، ۱۳۸۳ ش
- محمدبن علی اردبیلی غروی حایری جامع الرواه ، قم ، ۱۹۸۲ م
- علی بن عبدالله علیاری تبریزی، بهجه الآمال، جلد ۳، تهران ، جلد ۳ نوبت چاپ دوم ، ۱۳۷۱ش
- طرائق الحقایق ، محمد، معصوم علی شاه ، جلد یک، تصحیح : محمدجعفر محبوب تهرانی ، تهران ، بنیاد فرهنگ اسلامی ، ۱۳۳۹ ش
- حسن روملو، احسن التواریخ، تصحیح چارلسن نارمن سیدن، کتابخانه شمس، تهران ، ۱۳۴۷ش .
- حاجی بابایی ، مجید واصلانی ، ابراهیم ، بازشناسی تعامل روحانیت و صفویان ، شماره ۵ تهران ، تاریخ ایران ، پاییز ۱۳۸۸ ش
- سید احمد کاظمی موسوی، سیداحمد، دوره های تاریخی تدوین وتحول فقه شیعه ، تحقیقات اسلامی، سال پنجم، بهار و تابستان ، شماره (۲۰۱) ، تهران ، ۱۳۶۹ش
- احمدرازی ، امین الدین، اقلیم چهارم ، (۱۰۱۰ ق) ، تصحیح وتعلیق : جوادفاضل، جلد ۳، کتابفروشی علی اکبر علمی، تهران
- زارعیان، مریم، مناسبات روحانیون با دولت صفوی ، مجله جامعه شناسی تاریخی، تهران ، دوره ۴، شماره ۲، پائیز و زمستان، ۱۳۹۱ش
- قزوینی، عبدالنبی بن محمدتقی، (۱۴۰۷ق) تتمیم امل الآمل ، تحقیق سیداحمدحسینی ، قم ، خیام
- شریفی ، احمد، عقل از دیدگاه اخباریان شیعه ، مجله شیعه شناسی، تهران ، سال دوم ، ش ۶، تابستان ۱۳۸۳
- معجم مقاییس اللغه ، ابوالحسن احمدبن فارس بن ذکریا ، به کوشش: عبدالسلام محمدهارون الناشر ، ج ۱، قم، ۱۴۰۴ ق
- حسینی، سیداحمد، نگاهی به مکتب فقهی محقق اردبیلی ، فصلنامه فقه، تهران ، پائیز ۱۳۷۵
- جناتی ، محمدابراهیم ، مقدس اردبیلی در عرصه اجتهاد ، کیهان اندیشه، تهران ، شماره ۱۳۷۵، ۶۷ ش
- افتخاری ، اصغر، شرعی سازی قدرت سیاسی در عصر صفویه ، تهران، فصلنامه مطالعات رلاهبردی ، شماره ۲۴، تابستان ۱۳۸۳ ش
- مزینانی ، محمدصادق، قلمرو ولایت فقیه از نگاه محقق اردبیلی ، فصلنامه فقه، تهران، شماره ۹، پائیز ۱۳۷۵ش
- نورانی اردبیلی ، برخی از آرای فقهی خاص محقق اردبیلی ، قم ، کنگره مقدس اردبیلی ، ج ۱۰، ۱۳۷۵ش
- سروش، محمد، « محقق اردبیلی ومساله حکومت در عصر غیبت» قم، کنگره مقدس اردبیلی ، جلد ۱۰، ۱۳۷۵ ش
- مریم میراحمدی، دین ومذهب در عصر صفوی ، تهران ، امیرکبیر ، ۱۳۶۳ ش
- زمانی نژاد ، علی اکبر، کتابشناسی ونسخه شناسی آثارمحقق اردبیلی ، قم، کنگره مقدس اردبیلی ، ۱۳۷۵ش

- Halm, helnz, The Shiites: a shart history , Princeton , markus wiener publishers , edition two .2007,p112
- colet Juan Ricarrdo , sacred spase And Holy war : The politics, cuiture and history of shiits islam , london .I.B TARIS 8- coltd , 2002.pp, 43,46